

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

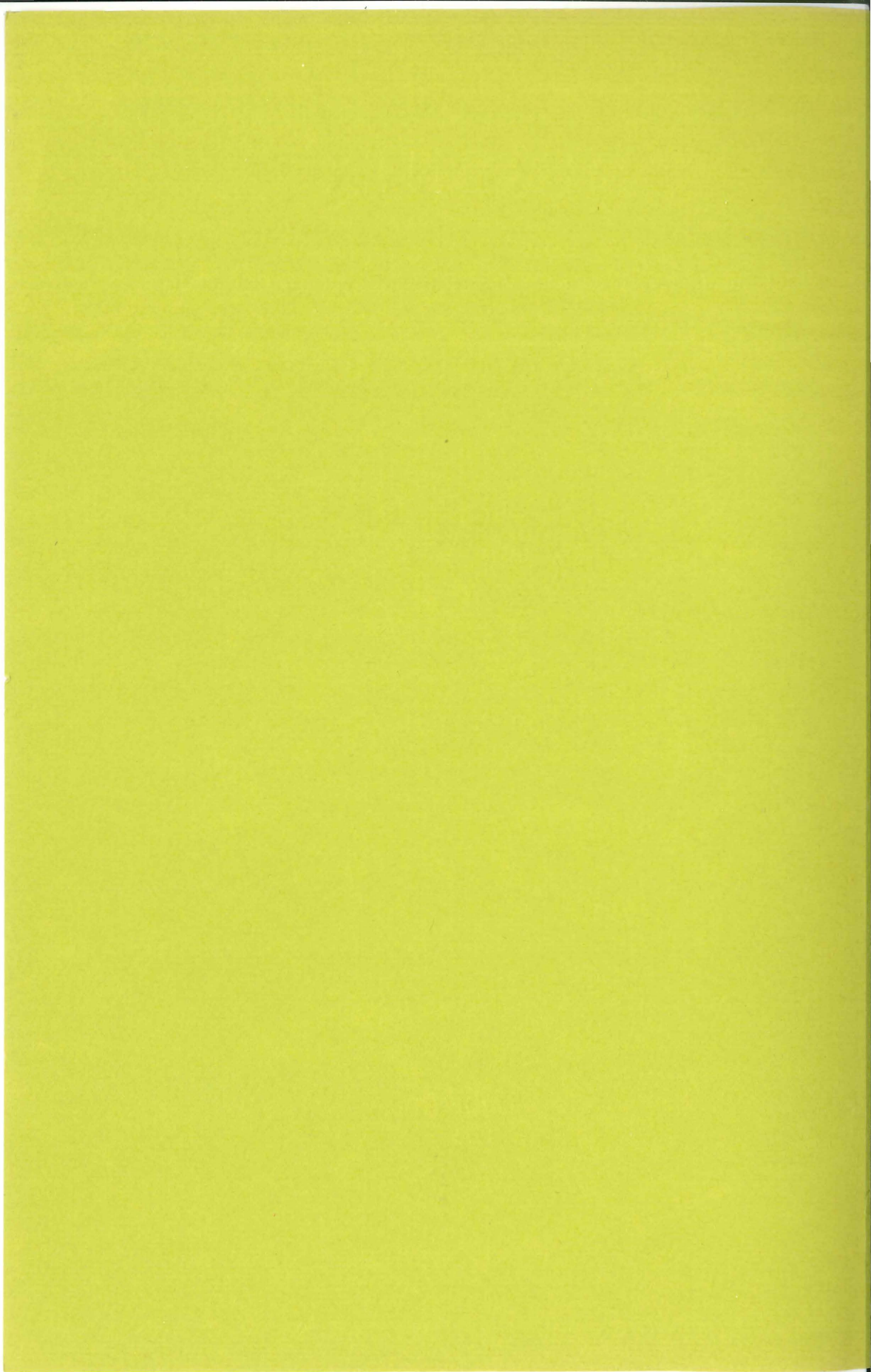
EX ORIENTE LUX

19,1 - 1973

LEIDEN

1973

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Fig. 67. Gerestaureerde ingang van het graf van Bakenchonsoe te Dra Aboe'l Naga. Om het copiëren van de in het graf aanwezige inscripties en afbeeldingen mogelijk te maken spiegelt een arbeider — lid van de bekende Abd el Rasool-familie te Sjeich Abd el Goerna — met de spiegel zonlicht naar binnen. Vgl. elders in dit nummer het artikel van Dr. H. TE VELDE over het archeologisch onderzoek in deze graven.

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux”, en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. VEENHOF.

De contributie voor het Genootschap bedraagt f 25.—; voor jeugdleden en studenten f 12.50. Hiervoor ontvangen zij het bulletin Phoenix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren voordrachten, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijs van Phoenix bedraagt voor niet-leden f 25.—.

Adres van de redactie: Dromedarisstraat 4, Nijmegen; van het algemeen secretariaat en de administratie van het Genootschap: Noordeindsplein 4a, Leiden; telefoon 01710-23682; postgiro: 229501; bank: AMRO, Leiden.

Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. A. BEEK, voorzitter; Prof. dr. A. A. KAMPMAN, secretaris-penningmeester; Drs. M. STOL, 2e secretaris; Dr. K. R. VEENHOF, redactie-publicaties; Dr. W. F. LEEEMANS. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevrouw C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK; Prof. dr. L. DE MEYER (Gent); Prof. dr. J. P. M. VAN DER PLOEG; Prof. dr. J. VERGOTE (Leuven); Prof. dr. J. ZANDEE.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Egyptologisch veldwerk van de Universiteit van Pennsylvania te Dra Aboe'l Naga (H. TE VELDE)	219
Een hypothese over Echnaton en de negerkunst (H. C. JELGERSMA)	231
De handelbetrekkingen van de Indus-beschaving in de 'Perzische Golf' in het 3e millennium v. Chr. (E. C. L. DURING CASPERS)	241
Boekennieuws (J. T. P. DE BRUIJN; K. R. VEENHOF)	266

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

Jubileumviering

Op 22 mei 1973 was het 40 jaar geleden dat „Ex Oriente Lux” werd opgericht. De jaarvergadering van 1973, gehouden te Amsterdam op 16 juni, stond in het teken van dit jubileum, en was georganiseerd door een Lustrumcommissie bestaande uit Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (voorzitter), Mevr. drs. E. TRAPMAN-LABOUCHÈRE, en Drs. M. STOL. Het hoofdbestanddeel van het lustrum werd gevormd door de opening en bezichtiging van een jubileumtentoonstelling, getiteld „Van Beitel tot Penseel”, en gewijd aan het schrift in het oude Nabije Oosten. Deze tentoonstelling was georganiseerd in het Allard Pierson Museum van de Universiteit van Amsterdam, waarvan directie en staf op zeer geslaagde wijze gestalte hadden gegeven aan de binnen het Genootschap en de lustrum-commissie gerezen plannen. De opening van deze tentoonstelling werd voorafgegaan door een voordracht door Prof. dr. J. H. HOSPERS, over „De ontwikkeling van het alfabetisch schrift”. De geïllustreerde catalogus van deze expositie (VI + 41 pag.) is intussen als jubileumgeschenk aan alle leden toegezonden. De tentoonstelling in het Museum aan de Sarphatistraat 129-131 was tot 1 augustus dagelijks geopend van 13-17 uur, behalve dinsdags en donderdags.

Tijdens het huishoudelijke gedeelte van de jaarvergadering kondigde Prof. dr. M. A. BEEK zijn afscheid als voorzitter van „Ex Oriente Lux” aan, welke functie hij tien jaar bekleed heeft. Hij zal worden opgevolgd door Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS. Aan Prof. dr. A. A. KAMPMAN, oprichter en sinds veertig jaar als secretaris-penningmeester een drijvende kracht binnen het Genootschap, werd het erelidmaatschap verleend.

Het was verheugend dat een groot aantal leden (80) aan deze jubileumbijeenkomst deelnam en zo blijk gaf van hun belangstelling voor de doelstelling van het Genootschap.

Publicaties

Samen met dit nummer *Phœnix* wordt het voorwerk (titelpagina en inhoudsopgave) voor *Phœnix* XIII-XVI (1967-1970) verzonden. De voor dit deel *Phœnix* gemaakte band is nog verkrijgbaar door overmaking van f 6.— op postgiro 229501, met vermelding „Band *Phœnix*”. Complete jaargangen *Phœnix* XIII-XVI (412 p., met 137 afb.), met band en voorwerk, zijn voor leden verkrijgbaar voor f 45.—.

Mededelingen over *Jaarbericht Ex Oriente Lux* no. 23 (1973-1974) zullen in het volgende nummer van *Phœnix* verschijnen.

In de serie „*Mededelingen en Verhandelingen*” is een nieuw deel in voorbereiding. Het is een studie van Dr. W. H. Ph. RÖMER, waarin hij een overzicht geeft van de huidige stand van de kennis van de sumerische literatuur — met tekstfragmenten in vertaling — op grond van het filologisch onderzoek der laatste decennia.

EGYPTOLOGISCH VELDWERK VAN DE UNIVERSITEIT VAN PENNSYLVANIA TE DRA ABOE'L NAGA *)

Wanneer een moderne toerist Egypte bezoekt, begeeft hij zich allicht naar het grootste openluchtmuseum ter wereld, d.w.z. de stad Luxor en omgeving in Boven-Egypte, ca. 600 km. ten Zuiden van Cairo. Vanuit zijn

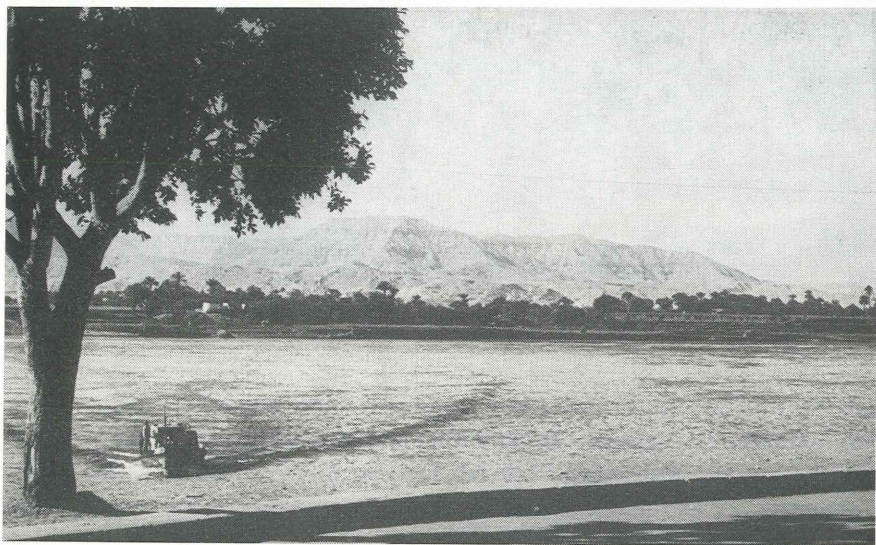

Fig. 68. Een blik vanaf de oostelijke Nijloever, bij Luxor, op de heuvel van Dra aboe'l Naga.

*) Op uitnodiging van het University Museum of the University of Pennsylvania te Philadelphia (USA) nam de schrijver van dit artikel, lector in de Egyptologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen, als epigraaf deel aan de epigrafische en archeologische expeditie te Dra Aboe'l Naga bij Luxor in Egypte, van 7 februari tot 12 april 1972. Deze expeditie werd gefinancierd uit het ECKLEY B. COXE Jr. Fund en Amerikaanse regeringsfondsen in Egypte, beheerd door de Smithsonian Institution te Washington. Fielddirector van de expeditie was LANNY BELL.

luxueuze hotel in Luxor pleegt hij verschillende uitstapjes te maken. Hij bezichtigt niet alleen de grote tempels van Amon en andere goden te Luxor en Karnak, maar hij bezoekt ook de westelijke oever van de Nijl om de dodentempels der farao's, de graven der ambtenaren en vooral de beroemde koningsgraven te zien. Nadat hij met de veerboot de Nijl is overgestoken stapt hij in een bus of taxi en rijdt in de richting van het grijze kalksteen-gebergte in de woestijn. Van verre zijn de rechthoekige gaten in de rotsen, de toegangen tot de graven reeds zichtbaar. Wanneer de zgn. Memnonskolossen, reusachtige zitbeelden van farao Amenhotep III, gepasseerd zijn, buigt de weg naar het Dal der Koningen naar rechts en loopt dan evenwijdig

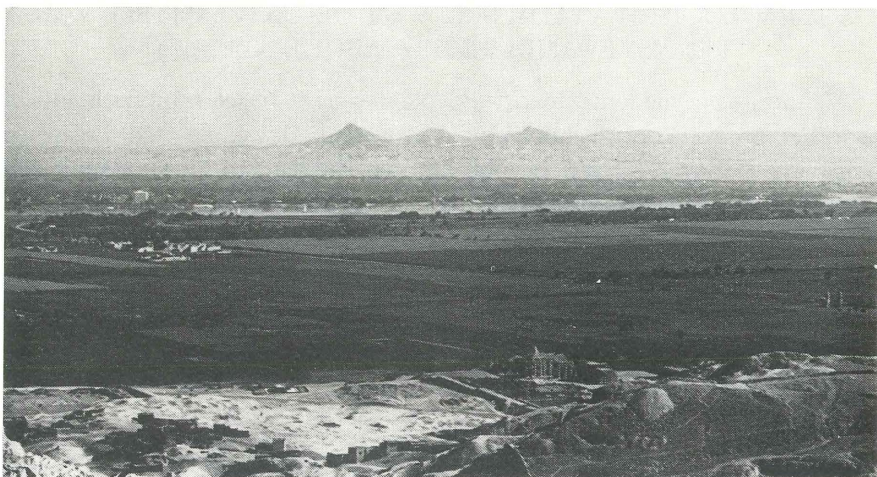

Fig. 69. Een blik vanaf de westelijke bergen bij Luxor over de Nijl-vallei; op de voorgrond de dodentempel van Ramses.

aan het gebergte en de Nijl. Links ontwaart hij de beroemde terrassentempel van koningin Hatsjepsoet, die zo'n fraai architectonisch geheel vormt met de bergen, aan zijn rechterhand ligt het Ramesseum. Voordat de verharde weg uitkomt in het Dal der Koningen rijdt hij door het dorpje Dra Aboe'l Naga. Slechts weinige toeristen zullen ergens tussen de moskee en de school uit hun taxi stappen en langs een van de kronkelige paadjes naar boven klimmen om daar graven te gaan bekijken.

Hoeveel er ook te zien is in de graven hoog in de heuvels van Dra Aboe'l Naga, plaatsen waar het krioelt van toeristen zijn het niet. De meest beroemde en spectaculaire graven, waar bus of taxi tot vlak bij de ingang kan rijden, zijn te vinden in Sjeich Abdel Goerna. De toerist van heden ten dage, die zo gelukkig is over meer dan één of twee dagen te kunnen

beschikken, maar die in onze jachtige jaren uiteraard toch slechts een beperkte tijd in Luxor doorbrengt, wordt de weg nog wel gewezen naar bepaalde graven in het Dal der Koningen en het Dal der Koninginnen, te Deir el Medine, Koernet Moerrai, Chocha of Asasif, maar uiterst zelden naar Dra Aboe'l Naga. De graven liggen niet alleen te hoog in de heuvels, maar zijn ook te vervallen, te beschadigd. Wie daar komen zijn gewoonlijk niet toeristen, maar Egyptologen, of de enkele nieuwsgierigen die een kijkje willen nemen bij de vervaardigers van „net echte" oude Egyptische kunst, die wonen in de huizen die voor de ingangen van graven als bv. van

Fig. 70. Het terrein van de expeditie, met de duidelijk zichtbare ingangen tot de graven.

Nebwenenef gebouwd zijn (vgl. K. LANGE, *Egypte. Wonderen en Gebeimen van een Grote Oude Cultuur*, Hoofdstuk XI: „Op bezoek bij de vervalers van Dra Aboe'l Naga").

Dit grootste openluchtmuseum ter wereld bij Luxor, waar de lucht haast altijd blauw is en waar de droge woestijnlucht door nauwelijks iets anders echt verontreinigd wordt dan zo nu en dan door het verbranden van suikerriet of door een zandstorm, is niet alleen een toeristische trekpleister maar ook een van de belangrijkste gebieden, waar Egyptologisch veldwerk gedaan kan worden. Dit gebeurt wegens klimatologische omstandigheden vooral in het winterhalfjaar van oktober tot april/mei. Het personeel van de Egyptische Oudheidkundige Dienst werkt samen met vele buitenlandse

expedities aan de conservatie en publicatie van de vele graven, tempels etc. Van heinde en ver komen niet alleen toeristen maar ook professionele egyptologen met hun archeologen, epigrafen, architecten, tekenaars, restaurateurs en andere specialisten naar Luxor. Hier noemen wij allereerst uiteraard de Belgen, die zoals in het Nederlandse taalgebied bekend verondersteld mag worden, sinds enige jaren o.l.v. professor DE MEULENAERE van Gent in de Asasif werken. Maar daar zijn gewoonlijk ook verschillende Amerikaanse, Franse, Duitse, Poolse, Oostenrijkse en andere missies aan het werk. Onlangs hebben ook Japanse archeologen acte de présence gegeven. Men zou kunnen zeggen dat er te Luxor en omstreken onder auspiciën van de zo uiterst voorkomende Egyptische Oudheidkundige Dienst een semi-permanent internationaal werkcongres wordt gehouden, dat verdeeld is in vele secties. Een van deze „secties” is het Dra Aboe'l Naga-project van het Universiteitsmuseum van de Universiteit van Pennsylvania te Philadelphia.

Het doel van dit project is bestudering, volledige publicatie en ook conservatie van 22 graven te Dra Aboe'l Naga, die op een enkele uitzondering na dateren uit de Ramessidische tijd, dwz. de 13e en 12e eeuw v. C. Deze graven zijn reeds in de jaren 1921-1923 onderzocht door een expeditie van Philadelphia onder leiding van CLARENCE FISHER, maar publicatie van de toen onderzocht graven en wat daarin toen gevonden is, is achterwege gebleven omdat het veldwerk toen niet afgemaakt is. Professor SEELE van Chicago heeft in 1959 het graf van Tjanefer kunnen publiceren. LANNY BELL heeft echter in 1966 de werkzaamheden vanuit Philadelphia hervat, op aandrang van professor ČERNY, die toen visiting professor was te Philadelphia. ČERNY heeft vele jaren als epigraaf in westelijk Thebe gewerkt en was een kenner van de Ramessidentijd. Het ging ČERNY niet alleen om het religieuze tekst- en beeldenmateriaal van de Ramessidentijd, dat nog zo weinig bekend en onderzocht is en dat in deze graven voor het grijpen ligt, maar vooral om nog steeds ontbrekende, historische informatie over hogepriesters van Amon en onderkoningen van Nubië, hun familierelaties en hun rol in het politieke en maatschappelijke leven zowel in het einde als ook in het begin van de Ramessidentijd, toen de revolutie van Echnaton nog maar kort tot het (uitgewiste) verleden behoorde. Het is bekend dat Thebaanse graven uit de Ramessidentijd weinig tekst- en beeldmateriaal van historische aard bevatten, maar juist daarom kan iedere naam of titel, die er in gevonden wordt van belang zijn. Ook de scènes van het dagelijkse leven der Egyptenaren, land- en tuinbouw, veeteelt, nijverheid etc., waardoor de thebaanse graven der 18e dynastie zo beroemd zijn, komen zelden voor in ramessidische graven. Deze graven bevatten voornamelijk tekst- en beeldmateriaal van mythologische en rituele aard. Dit betekent nog niet

dat zij daarom minder interessant zouden zijn. Nog afgezien van de waarde van de studie der mythologische en rituele gegevens op zichzelf voor de kennis van de egyptische religie kan het onderzoek van die religie een middel zijn om de drijfveren en onderliggende structuren van de egyptische cultuur op het spoor te komen, zodat men inzicht krijgt in de structurele geconditioneerdheid van de historische, sociale en artistieke aspecten ervan. Met name op het terrein van de religieuze iconografie van de Ramessidentijd valt er nog zeer veel te doen. Een allereerste desideratum om oppervlakkige en eenzijdige conclusies te voorkomen is wel meer bronnenpublicaties. Van de ruim 200 thebaanse graven uit de Ramessidentijd zijn er slechts enkele tientallen volledig en afdoende gepubliceerd.

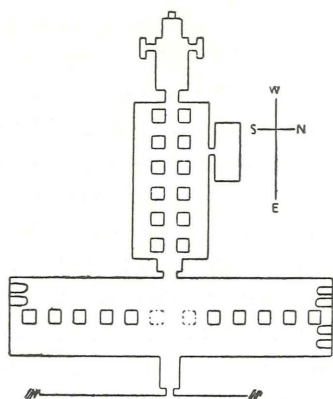

Fig. 71. Plattegrond van een thebaans graf: Nebwenenef; naar G. STEINDORFF-W. WOLF, *Die Thebanische Gräberwelt*, Glückstadt 1936, Abb. 20.

De graven van de hogere ambtenaren te Dra Aboe'l Naga bestaan uit gangen en kamers, soms enkele meters, maar soms ook wel meer dan 100 meter diep, uitgehouwen in de kalkstenen rots. Toen zij 3000 jaar geleden aangelegd zijn, moeten zij een spectaculair geheel hebben gevormd. Via een poort geflankeerd door pylonen kwam men op een niet overdekte voorhof, waar stèles of grafstenen van de eigenaar van het graf geplaatst waren van het type dat men zo dikwijls tentoongesteld ziet in de musea. Achter in de voorhof was de ingang tot de in de rots uitgehouwen gedeelten van het graf te vinden. De kamers en gangen waaruit de grafkapel bestaat hebben de vorm van een omgekeerde T. Eerst komt men in de brede zaal of ontvangstkamer; daarachter ligt de lange zaal, die uitloopt in de offerkamer. Een lange gang (fig. 71), meestal vanuit de lange zaal, die schuin of soms loodrecht naar beneden loopt, leidt naar de sarcofaagkamer, waar

de mummies van het overleden paar in sarcofagen van rood assoeangraniet te ruste waren gelegd.

Boven de rots waarin grafkapel en daaronder de sarcofaagkamer waren uitgehouwen, verhief zich een pyramide, symbool van de oerheuvel en de schepping en dus van het voortbestaan en het niet verdwijnen in het ongeschapene en niet-zijn van de overledene. De structuur van zo'n graf herinnert aan de structuur van een tempel, de woonplaats van een god en ook van het woonhuis van een aanzienlijke Egyptenaar. In de brede zaal en op de voorhof kunnen de heer van het graf en zijn eventuele gasten zich verpozen en genieten van de goede dag. Daarachter en daaronder bevinden zich de privégedeelten van zijn eeuwige woning: in de offerkamer kan hij eten, in de sarcofaagkamer kan hij slapen.

De wanden van de gangen en kamers van de thebaanse graven werden meestal gedecoreerd met beschilderde reliëfs of met schilderijen op pleisterwerk. Vaak was de kalkstenen rots zo brokkelig dat er geen hiërogliefen of andere figuren in te snijden waren. De oneffen wanden werden dan bedekt met een laagje modder vermengd met haksel. Op het pleisterwerk, dat daarover heen aangebracht werd, werden de hiërogliefen en andere figuren geschilderd. In de loop der eeuwen heeft het pleisterwerk met de nijlmodderlaag vaak losgelaten en is veel tekst- en beeldmateriaal verloren gegaan. Daarbij komt dat mens en dier de graven niet onberoerd hebben gelaten. Reeds in de voorchristelijke tijd werden de graven met hun wand schilderijen soms handig maar soms ook onhandig gerestaureerd, daarna verwaarloosd, opnieuw voor anderen gebruikt en tenslotte verlaten. Toen kwamen de christelijke kluizenaars, die sommige graven intensief bewoonden, hun namen en geloofssymbolen op wanden achterlieten, en zelfs graven zoals dat van Nebwenenef als kerk gebruikten. In latere tijd tot in het begin van deze eeuw verbleven mensen met hun dieren in de graven, zodat de wandschilderingen soms vrijwel onzichtbaar zijn door vuil en roet van rook van vuren, die in de graven gestookt zijn. Bovendien zijn schatgravers en in de laatste eeuw antiquiteitenjagers er niet voor terug geschrokken wanden met muurschilderingen kapot te slaan op zoek naar verborgen ingangen tot sarcofaagkamers. Deze rovers hebben zich door het gebergte van het ene graf in het andere gegraven zodat er een wirwar van grafgangen en roversgangen ontstaan is waarin men gemakkelijk verdwalen kan, maar waarin de bewoners van Dra Aboe'l Naga zich in vroeger eeuwen in tijden van gevaar een zekere schuilplaats gevonden hebben.

Iedere voorbereiding van de publicatie van een graf is een tijdrovende zaak. Het Dra Aboe'l Naga-project is begonnen als een epigrafische onderneming. In 1966 inspecteerde LANNY BELL de graven, die vallen onder de

concessie van de universiteit van Pennsylvania en begon met het copieren van teksten en het collationeren van de copieën die in 1921-1923 door DAVID GREENLEES gemaakt waren. Het bleek dat de teksten bijzonder moeilijk leesbaar waren. De hiërogliefen gingen schuil onder lagen vuil en roet en soms was de verf van de geschilderde hiërogliefen geheel of gedeeltelijk verdwenen. Bovendien waren in sommige graven de inscripties op het onderste gedeelte van de muur niet zichtbaar, omdat er veel puin en zand in

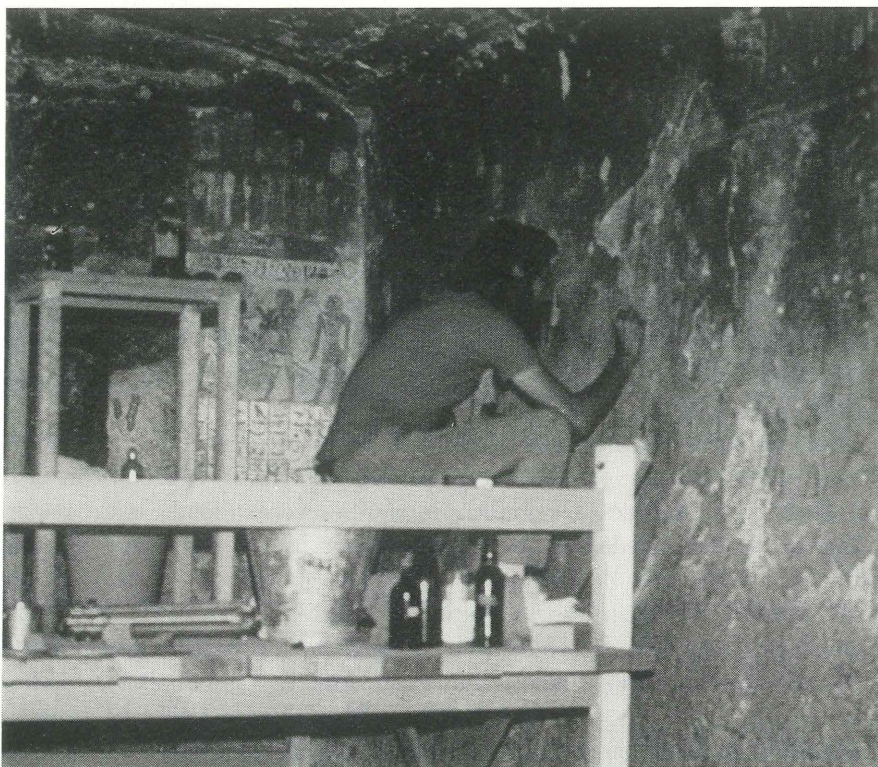

Fig. 72. GEOFFREY PEARCE, restaurateur, reinigt een wand in het graf van Bakenchonsoe.

de gangen en kamers der graven lag, dat opgeruimd moest worden. Daarom werd het werk in 1968 en 1970 niet alleen door epigrafen voortgezet, maar werd de staf uitgebreid met restaurateurs en archeologen, die vuil en roet van de wanden verwijderden en de graven opruimden.

In 1972 bestond de staf uit 8 personen en werden omstreeks 40 arbeiders in dienst genomen. LANNY BELL had als Fielddirector de algehele supervisie en een coördinerende taak. MARTHA BELL en PHYLIS CARUSO ruimden puin en zand uit de graven van Bakenchonsoe, Nebwenenef en Setau.

GEOFFREY PEARCE en GAYLE WEAVER voerden restauratiewerkzaamheden uit, KARIN KRAUSE, tekenares, copiëerde wandschilderingen en reliefs op codatracé, BILL MURNANE en HERMAN TE VELDE maakten handcopieën van inscripties of collationeerden deze teksten. De Egyptische Oudheidkundige Dienst had Mr. NAQI AMIR als inspecteur aan de expeditie toegevoegd. Mrs. ČERNY kwam in 1972 voor het eerst na het overlijden van professor ČERNY naar Egypte en was de expeditie behulpzaam bij het bewerken van het vele aardewerk dat in de graven gevonden werd en dat dateerde uit Arabische, Koptisch-Byzantijnse, Grieks-Romeinse tijd en uit de tijd daarvoor.

Behalve op vrijdag, de vrije dag voor de islamitische arbeiders, werd er dagelijks van 's morgens 7 tot 's middags 2 uur met onderbreking van een korte pauze in de graven gewerkt. Vaak werd er bovendien 's middags of 's avonds nog wel enige uren huiswerk gedaan in het Haboehotel, waar de expeditie gehuisvest was: archeologen en restaurateurs registreerden en reinigden de vondsten van de dag; epigrafen bestudeerden en vergeleken hun copieën en raadpleegden de enkele handboeken die zij bij zich hadden. Op vrijdag kon literatuuronderzoek gedaan worden in de welvoorzien bibliotheek van het Chicago-house op de oostelijke oever van de Nijl tussen Luxor en Karnak.

Het opruimen van het zand en puin in de graven werd door de archeologen gedaan geheel volgens de regelen van hun kunst, zodat daarin later op grond van gemaakte tekeningen en notities verschillende lagen onderscheiden kunnen worden en de vondsten gelocaliseerd zijn. Zand en puin werd in manden door de arbeiders naar buiten gebracht en uitgestort op een zeef, waarbij de leden van de expeditie beurtelings surveilleerden. Hoe nauwkeurig men ook de zandlaag in het graf bij het ruimen geïnspecteerd had, toch werden er nog dikwijls amuletten, stukken van oesjabtis en andere kleine voorwerpen op de zeef gevonden. Daar werden ook veel snippers beschreven papyrus gered. Zonder gebruik van de zeef zou veel verloren zijn gegaan, hoe omzichtig de puinruiming ook plaats vond. Vooral in de lange gang naar de sarcofaagkamer in het graf van Nebwenenef werd nogal wat ontdekt. De meest opzienbarende vondsten waren papyrusfragmenten. Het grootste fragment was een funeraire papyrus (dodenboek) met vignetten vermoedelijk uit Saïtische tijd dat 30 cm. hoog en 153 cm. lang was.

De epigrafen continueerden wat hun collega's uit de voorgaande jaren hadden gedaan: het copiëren van teksten en het collationeren van oude copieën. Ze begonnen zich in te lezen en zich te gewennen aan het werk door de in voorgaande jaren gecopiëerde teksten van het mondompeningsritueel, die zich in de brede zaal van het graf van Bakenchonsoe bevinden,

nog eens te vergelijken met de originelen op de grafwanden. Het was een hele toer in de eerste dagen van het werk evenveel of nog meer te kunnen zien als vroegere epigrafen die ingelezen waren. Het elektrische licht van staande lampen en looplampen was onvoldoende om de zo onduidelijke hiërogliefen op de vuile muren steeds te kunnen onderscheiden. Er moest dan ook met spiegels gewerkt worden. Een arbeider ving met een spiegel

Fig. 73. HERMAN TE VELDE aan het werk in het graf van Bakenchonsoe.

het zonlicht op bij de ingang van het graf en spiegelde dit naar binnen waar een andere arbeider op de plek op de muur spiegelde, waarop de epigraaf, meestal staande op een ladder of speciaal gebouwde stelling, zijn ogen gericht had. Met een kleine handspiegel bundelde deze laatste, zo nodig, de lichtstraal of richtte deze vanuit een andere invalshoek. Hoewel dit spelen met licht vrij snel aan te leren is, blijft het lezen van de geschilderde hiërogliefen in de vervallen graven te Dra Aboe'l Naga een moeizame bezigheid. Soms kon het voorzichtig natspuiten van de muur nog hiërogliefen zichtbaar maken, waarvan de verf vrijwel geheel verdwenen was.

Fig. 74. Miss GAYLE WEAVER reinigt een der eerste vondsten, een beeld van de echtgenote van de hogepriester Nebwenenef.

Er werd naar gestreefd eerst de copieën vast te stellen van de teksten op de wanden, voordat deze gereinigd werden door de restaurateurs, maar dit was niet in alle gevallen mogelijk. De teksten op het plafond van de brede zaal van het graf van Bakenchonsoe waren grotendeels onzichtbaar omdat zij schuil gingen onder een laag roet als gevolg van vuren die vroeger in deze ruimte gestookt waren. Toen de restaurateur het plafond behandeld had met een reinigingsmiddel, bestaande uit een mengsel van o.a. amoniak en alcohol, bleek daarop voornamelijk een ramessidische versie van hoofdstuk 17 van het dodenboek voor te komen. De twee epigrafen copieerden ieder afzonderlijk de tekst en vergeleken vervolgens hun copieën. De derde lezing bestaat uit het collationeren van de copieën; een eventuele vierde

lezing uit het collationeren van de tekst op de wand of het plafond met de gemaakte copieën en met gepubliceerde teksten, zoals b.v. mogelijk is in geval van dodenboek 17. Deze werkwijze moet leiden naar een betrouwbare handcopie van de tekst.

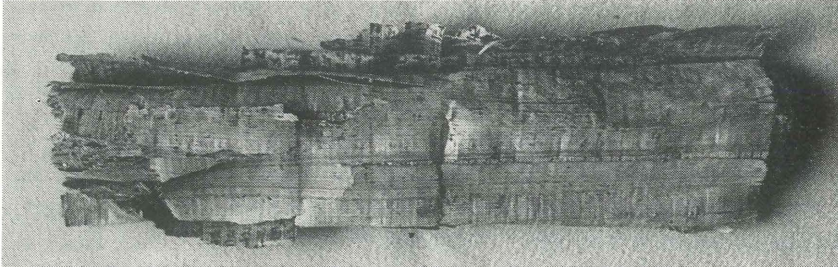

Fig. 75. Een papyrusrol gebonden in het graf van Nebwenenef.

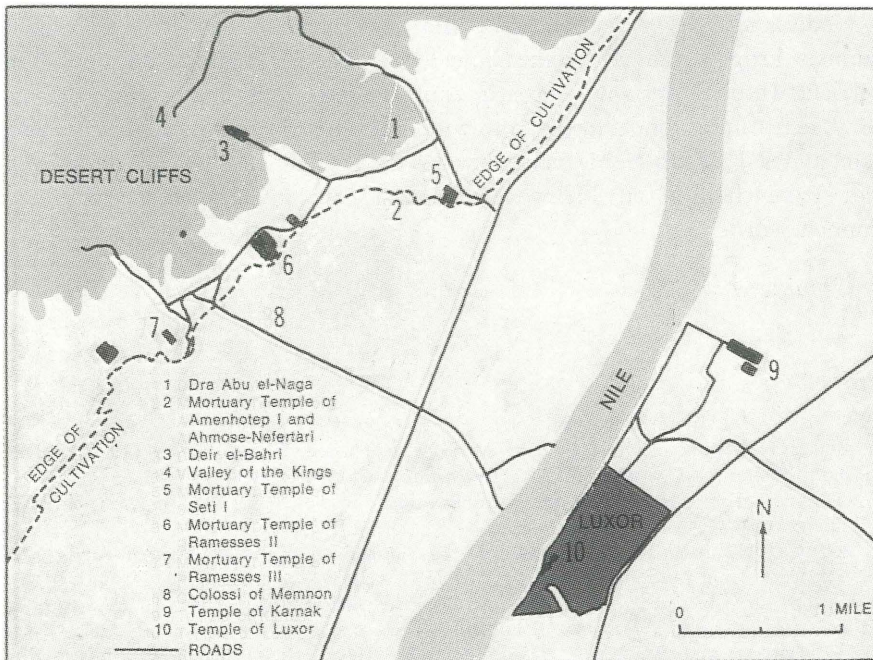

Fig. 76. Schetskaart van Thebe. Naar: *Expedition 10*, 1968, no. 2, p. 39.

In de handcopie wordt rekening gehouden met richting, positie en volgorde van de hiërogliefen. Het tekenen van de hiërogliefen in van te voren gemaakte foto's of het overtrekken van de hiërogliefen op codatracé of soortgelijk materiaal is niet mogelijk omdat de hiërogliefen in dit graf zo slecht geconserveerd zijn. De hiërogliefen in de lange zaal waren nog

moelijker te onderscheiden dan die in de brede zaal en de lezing ervan nam veel tijd in beslag. In het graf van Nebwenenef kon niet met gespiegeld zonlicht gewerkt worden, omdat bij de ingang van het graf bewoonde huizen staan en de spiegels niet optimaal opgesteld konden worden. De teksten in de brede zaal van het graf van Nebwenenef bestonden echter niet uit getekende en geschilderde maar uit ingesneden hiërogliefen en waren zodoende beter leesbaar dan die in het graf van Bakenchonsoe. Bij het copieëren van de teksten in dit graf kon o.a. gebruik gemaakt worden van een publicatie in de Mededelingen en Verhandelingen van Ex Oriente Lux, nl. de „Crosswordpuzzle”, een tekst van 14 regels die door prof. dr. J. ZANDEE is uitgegeven, vertaald en gecommantariëerd. Nadat het zand en puin bij de wand waarin deze tekst gegrift was, was opgeruimd, bleek deze tekst in totaal 23 regels te tellen. Het onderste gedeelte van deze „Crosswordpuzzle” was tot voor kort onzichtbaar.

Nederlandse lezers zullen door het bovenstaande een indruk hebben kunnen krijgen van de werkzaamheden; waar en waarom en hoe deze verricht werden. Het zou voorbarig zijn hier reeds zelfs maar de voorlopige resultaten van het onderzoek aan te willen geven. Er zullen nog verscheidene campagnes georganiseerd moeten worden, voordat niet alleen de graven van Bakenchonsoe en Nebwenenef, maar alle 22 graven gepubliceerd kunnen worden.

Groningen

H. TE VELDE

Literatuur

- C. S. FISHER, 'A Group of Theban Tombs', *The Museum Journal* 15 (1924), 28-49.
 L. BELL, 'The Work of the University Museum at Thebes', *Expedition* 10 (1968), 38-47.
 L. BELL, 'Return to Dra Abu el-Naga', *Expedition* 11 (1969), 26-37.
 G. PEARCE, 'The Conservation of Wall Paintings in Tomb 35 at Dra Abu el-Naga', *Expedition* 11 (1969), 38-43.
 J. ZANDEE, 'Hymnical Sayings addressed to the Sun-god by the High-priest of Amün Nebwenenef, from his tomb in Thebes', *JEOL* 18 (1964), 253-266.
 J. ZANDEE, *An Ancient Egyptian Crossword Puzzle (MEOL 15)*, Leiden, 1966.
 C. F. NIMS, *Thebes of the Pharaohs*, London, 1965.
 G. STEINDORFF und W. WOLF, *Die thebanische Gräberwelt* (Leipziger ägyptol. Studien nr. 4), Glückstadt, 1936.
 J. TADEMA, *De Geschiedenis van het Honderdpoortige Thebe* (Serie Geschiedenis en Cultuur voor Jonge Mensen), Bussum, 1967.
 K. C. SEELE, *The Tomb of Tjanefer at Thebes* (Oriental Institute Publications nr. 86), Chicago, 1959.

EEN HYPOTHESE OVER ECHNATON EN DE NEGERKUNST

In de literatuur over de Amarnalkunst wordt de mening verkondigd, dat de kunst onder Amenhotep III reeds de eerste sporen van een verandering vertoonde. Deze mening is juist en die verandering geldt minder de vorm dan de inhoud. In een publicatie in *Phoenix* 13, 2 1967 gaf ik de afbeelding van een reliëf in de tempel van Luxor in het heiligdom van Amenhotep III, waar men een reigerachtige vogel op een offertafel ziet rondstappen, terwijl het dier op vliegen aast, dit alles onder de ogen van de pharao. Een ander voorbeeld van anecdotische inhoud is het reliëf van Amenhotep in een strijdswagen (Caïro 407) o.a. afgebeeld in KURT LANGE, pl. 56. Men ziet de pharao op de strijdswagen en een gebonden neger onder de staart van de paarden, terwijl een andere neger lacht om wat er gebeurt. Deze anecdote is in vroegere eeuwen alleen denkbaar in de zgn. volkskunst, doch niet in de omgeving van de pharao. Men zou het naturalistisch kunnen noemen, het afbeelden van de waarheid, waarbij men dan een overeenstemming ziet met het streven van de latere Amarna-kunst. Ook de religie veranderde tijdens het bewind van Amenhotep III reeds enigermate, gezien de opkomende Aton-verereering.

Met de regering van Amenhotep IV veranderde de kunst echter aanzienlijk, zowel naar vorm als naar inhoud. Wat dit laatste betreft: er kwamen reliëfs, waarin scènes van het huiselijk leven van de pharao werden afgebeeld, hetgeen iets volkomen nieuws was. Doch ook de vorm veranderde ingrijpend. Een treffend en instructief voorbeeld is te vinden in het graf van Ramose (Grafveld Sjeich Abd el Goerna No. 55). Hier ziet men in dezelfde grafruimte klassieke reliëfs, die een hoogtepunt van de kunst van het Nieuwe Rijk vormen, en daarnaast een blijkbaar eerste proeve van de Amarna-kunst, de laatste in expressionistische, haast caricaturale vorm. Een der vele aanwijzingen hoe plotseling deze ommezwaai in de kunst plaats greep.

Alle schrijvers zijn het erover eens, dat Amenhotep IV zelf de drijvende kracht was. Hij verbond beeldhouwers aan zijn hof, die open stonden voor een vernieuwing en gaf hun persoonlijk aanwijzingen over de wijze van uitbeelding. De opperbeeldhouwer Bek in Achet Aton voegt aan zijn titel toe: „die door Zijne Majesteit zelf onderwezen is”. Men is het er ook over eens geworden, dat de meest excessieve vormveranderingen in de beginperiode van de regering van Amenhotep IV plaats vonden. Zo zijn de bekende grote beelden uit de Atontempel van Karnak (nu in het Museum te Caïro) vóór de naamsverandering van de pharao ontstaan. In de loop van zijn regering zwakten de caricaturale vormen af, tot eindelijk de beroemde beelden uit het atelier van de beeldhouwer Thutmosis ontstonden (vgl. KURT LANGE en J. ZANDEE).

In het algemeen wordt in de literatuur aangenomen, dat Amenhotep IV de kunst van de Cretensers heeft gekend en dat die hem zo heeft getroffen, dat de Amarna-kunst daarvan de invloed vertoont. Dat zal wel juist zijn. Er waren Cretensers in Egypte, reeds onder de regering van zijn vader. Voorts is het opvallend, dat ongeveer 1400 v. Chr. Creta overweldigd is en zijn bouwwerken vernietigd zijn, dus ongeveer ten tijde van het begin van de regering van Amenhotep IV. Hoewel volgens de historie vele Cretensers naar Mycene en Tyrins zijn overgebracht, is het denkbaar dat vele anderen naar Egypte zijn gevlucht, hoewel de schrijver daarover geen gegevens bekend zijn.

Als ontleend aan de Cretensische kunst worden vooral genoemd de cretensisch-myceense galop der paarden en de schilderingen van bloemen en planten. Er moet echter op gewezen worden, dat met deze verklaring een kernpunt van de Amarna-kunst wordt genegeerd. De belangrijke vervormingen in beelden en reliefs, met name van de pharao en zijn gezin, kunnen niet aan de cretensische kunst ontleend zijn. Er is een element van expressionisme in de Amarna-kunst, dat in Creta ontbreekt. KURT LANGE beschrijft deze vormveranderingen in het begin van de reformatietijd aldus: „die wogenden Umrisse, das Zerdehnen und sich Ballen, Anschwellen und Verebben, das aus dem Menschenkörper..... ein wunderlicher Ornament macht”. Dat daardoor niet een „waarheidsgetrouwe” afbeelding ontstond is evident. Wanneer wij willen weten, hoe Echnaton er in werkelijkheid uitgezien heeft, dan is misschien het fraaie gipsmasker uit het atelier van de beeldhouwer Thutmosis (thans in het Museum te Berlijn) het meest natuurgetrouw. Wij zien dan een vermoeid en enigzins droevig gelaat met athenische trekken, waaruit een geïntroverteerde geesteshouding spreekt, zoals KURT LANGE hem typeert als „deze arme, rijke, blinde en ziende man”. De vormen van het gelaat van de grote beelden van Karnak zijn geheel anders, de sterk vervormde kin, de lippen en het langgerekte hoofd lijken in het geheel niet op het gipsmasker en zijn zeker niet natuurgetrouw. Van de uitzonderlijke vormgeving van de dikke dijen, de buik en de borsten kan hetzelfde gezegd worden. Een poging van AMÉLINE et QUERCY (in *Revue Neurologique* van 1920) om deze afwijkingen als de erfelijke ziekte *lipodistrofia progressiva* te interpreteren, kan niet als geslaagd beschouwd worden.

De eigenlijke vraagstelling is nu de volgende. Een jonge pharao, waarschijnlijk beneden de 20 jaar, met een gezindheid om de oude vormen van kunst en religie te veranderen, komt met ideeën over kunst voor den dag, die hij aan beeldhouwers van het hof dicteert, met de opdracht voortaan hun arbeid op deze wijze te verrichten. Het gaat, in het kort gezegd, om

een expressionistische weergave van de menselijke figuur. Een dergelijke revolutionaire ommezwaai is in de beeldende kunst in de loop der tijden meermalen voorgekomen; steeds bleek dan een contact met en een beïnvloeding door een andere kunstrichting. Zo moet het ook met Echnaton geweest zijn. Het is psychologisch uiterst onwaarschijnlijk, dat deze jonge man die vormveranderingen zelf heeft bedacht en toen met verbeten energie heeft doorgevoerd. Hij moet expressionistische kunst gezien hebben en dit heeft hem zo getroffen, dat hij er geheel door gegrepen werd. Hij zag dat men daarmee iets kon bereiken, dat in de klassieke-egyptische kunst zijns inziens ontbrak. Welke kunst was dit? Niet de assyrische-babylonische kunst en ook niet de kunst van Creta. Deze laatste was niet expressionistisch maar zoals SCHÄFER schrijft impressionistisch; de excessive deformaties van de Amarnatijd kunnen daaraan niet ontleend zijn. De gedachten gaan hier uit naar de kunst van de negers, die in de meeste gevallen expressionistisch en in hoge mate gestyleerd is. De hypothese, dat Amenhotep IV in aanraking is geweest met de negerkunst zal hier nader onderzocht worden.

Het is onmogelijk om in zeer kort bestek een karakteristiek van de kunst en de cultuur van de negers te geven. Slechts een enkele opmerking.

Er zijn vele negerstammen in Afrika, die vaak weinig contact met elkaar hebben en hun cultuur en kunst weinig of niet beïnvloed door andere stammen, bewaren. Iedere stam heeft voor zijn beelden en maskers, al naar gelang het doel waarvoor zij gebruikt worden, verschillende stijlen, zodat er volgens A. A. GERBRAND zeker wel 1000 stijlen zijn. Men zal opmerken, dat dit uitloopt op stijlloosheid, doch dit is bepaald niet het geval. Iedere stijl is herkenbaar en blijft lang onveranderd, terwijl de veranderingen die optreden in de loop der tijden meestal niet essentieel zijn. Het conservatisme in cultuur en kunst der negers is te vergelijken met het conservatisme der oude Egyptenaren. Momenteel is niet met zekerheid te zeggen hoe oud de negerkunst is, doch volgens verschillende auteurs, onder andere FRANK WILLET, is zij duizenden jaren oud. De houten beelden en maskers is door het vochtige klimaat en door de termieten geen lang leven beschoren, doch stenen, aardewerken en metalen stukken blijven vrijwel onaangetaast. Hieronder volgen enkele voorbeelden.

Men kent de zogenaamde Tellem-beeldjes. Deze worden gevonden in grotten in een hoge rotswand in het woongebied van de Dogons, het meest in de buurt van Nombori en Kani-Kombolé. De beeldjes zijn van zeer hard, in de droge grotten haast versteend hout. Zij dateren van 1300 n. Chr. Zeepstenen beeldjes die ongeveer 400 jaar oud zijn vindt men in de landstreek der Mendes. Voorts bestaat er een afbeelding in het boek van FROGER van een man met een blijkbaar houten masker voor het gelaat. Dit masker

gelijkt zeer veel op een modern Guro-masker. Terracotta negerkunst die nog veel ouder is vindt men in Nigeria, n.l. de Nok-beeldjes. Zij gaan terug tot ongeveer 500 v. Chr., en volgens deskundigen zou dit volk ook in hout gesneden hebben. Men snijdt in hout volgens de substractieve methode, terwijl het boetseren met klei gebruik maakt van de additieve methode. Aan de Nok-beeldjes meent men te zien, dat zij gemaakt zijn volgens de substractieve methode. Verschillende details van kleding en haarstijl vindt men in Nigeria nog heden ten dage terug. Het oudste kunstwerk, dat ons hier interesseert, is een rotsschildering in Inaouanrhat in Tassili in het midden van de Sahara. Het stelt een gemaskerde danser voor. Het masker, dat ongetwijfeld van hout was, heeft grote gelijkenis met een hedendaags masker van de Abua, waarvan zich een exemplaar in het Musée Royal de l'Afrique Centrale te Tervueren bevindt. Deze rotsschildering is ongeveer 5000-3000 v. Chr. te dateren. Men kan dus uit deze gegevens concluderen, dat de negerkunst zeer oud is, misschien wel even oud als de Egyptische kunst.

De meeste beelden en maskers hebben een religieuze betekenis, vandaar dat een kort woord over de negerreligie hier op zijn plaats is. In wezen hebben de meeste negerstammen een overeenkomstige religie, hetgeen opmerkelijk is, gezien het geringe contact van de stammen onderling. Deze religie is monotheïstisch, zij erkennen één God, de Schepper, die alles geschapen heeft op de manier van de pottenbakker. Missionarissen en zendingen hebben zich over dit monotheïsme zeer verbaasd (vgl. ERWIN SMITH), daar zij meenden dat monotheïsme slechts bij „hoog ontwikkelde” godsdiensten voorkwam. Deze éne God is te hoog om zich met menselijke zaken te bemoeien, men kan zich niet direct tot hem wenden. Vandaar dat er intermediairs zijn, geesten, personificaties van natuurkrachten en de „zielen” van de voorouders, die wel contact met God hebben. (Opmerkelijk is de mening der negers, dat de gestorvenen in het hiernamaals niet alle gelijk zijn. Wie op aarde een aanzienlijk persoon was, is dit in het hiernamaals ook. De christelijke gelijkheid na de dood kennen de negers niet). Aan de beelden wordt geofferd; de ziel van de voorouder vaart in het beeld en hij is in 's mensen tegenwoordigheid. Feitelijk is de gehele schepping bezielde, ook de bomen en bijzondere rotsen. In een gedicht van de Senegalese dichter DIOP is dit op bijzonder schone wijze gezegd:

*Ceux qui sont morts ne sont jamais partis
Ils sont dans le sein de la femme,
Ils sont dans l'enfant qui vagit
Et dans le tison qui s'enflamme*

*Les Morts ne sont pas sous la terre:
 Ils sont dans le Feu qui s'éteint,
 Ils sont dans les herbes qui pleurent,
 Ils sont dans le rocher qui geint,
 Ils sont dans le forêt, ils sont dans la demeure,
 Les Morts ne sont pas morts.
 Ecoute plus souvent
 Les choses et les êtres,
 La voix du feu s'entend,
 Entends la voix de l'eau
 Ecoute dans le vent
 Le buisson en sanglots,
 C'est le souffle des Ancêtres.*

Enkele voorbeelden en afbeeldingen van negerkunst mogen hier volgen; om te beginnen enkele stukken van de Senufo's. Deze stam bewoont het noordelijke gedeelte van de Ivoorkust en is in het verleden volgens E. LEUZINGER uit het noorden gekomen. De stam maakt maskers en beelden in verschillende stijlen en één daarvan geeft fig. 77 weer. Vermoedelijk komt het stuk uit het district Korhogo. Door een vergaande stylering is een sterke expressie bereikt. De lichaamsdelen, die belangrijk gevonden werden, zoals hoofd, borsten, navel, rug en derrière, zijn zeer zorgvuldig bewerkt; aan de rest is weinig zorg besteed. Fig. 78 geeft het hoofd van hetzelfde beeld in profiel. Men ziet hier de fraaie neergeslagen ogen, de neus en het voorhoofd vrijwel in één lijn en de sterk gestyleerde mond, waarvan boven- en onderlip niet gescheiden zijn. Fig. 79a geeft een beeld in stijl overeenkomend met het vorige, doch de zeer bekwame beeldhouwer heeft enige naturalistische trekken aangebracht. Dit ziet men bij de mond, waar de lippen gescheiden en fraai gemodelleerd zijn. Neus en voorhoofd zijn hier volkomen in één lijn. Opvallend is bij dit beeld de gelijkenis met beelden van Echnaton: de vermoeide neergeslagen ogen, de neus en het voorhoofd vormen één lijn, het gelaat is smal en lang en de kin is op gestyleerde wijze verlengd. Deze gelijkenis met Echnaton behoeft echter geen aanwijzing te zijn, dat er op enigerlei wijze een contact is geweest met deze Senufo stam en het oude Egypte. Slechts één verschijnsel zou hiervoor pleiten en dat is te weinig. De gelijkenis met Echnaton zal wel een geval zijn van convergentie, d.w.z. dat vanuit geheel verschillende uitgangspunten, die niets met elkaar te maken hebben, in de loop van een ontwikkeling toevalligerwijze een overeenkomstig resultaat bereikt wordt. Het is echter wel een aanwijzing, dat de gestyleerde, expressionistische vormgeving van de neger-

kunst kan leiden tot resultaten, die een grote gelijkenis met de Amarna-kunst vertonen, en dit is een zeer opmerkelijk feit.

Beschouwen wij nu enkele beelden van de Mangbetu-stam. Deze negers wonen aan de Oebangui en Bomoe rivieren, niet ver verwijderd van de Oost-Sudan. In het verleden zouden zij volgens LEIRIS et DELANGE uit de Sudan gekomen zijn. Zij worden geregeerd door een sultan en hebben sedert onheugelijke tijden een sacraal koningschap. Zij hebben een verfijnde kunst

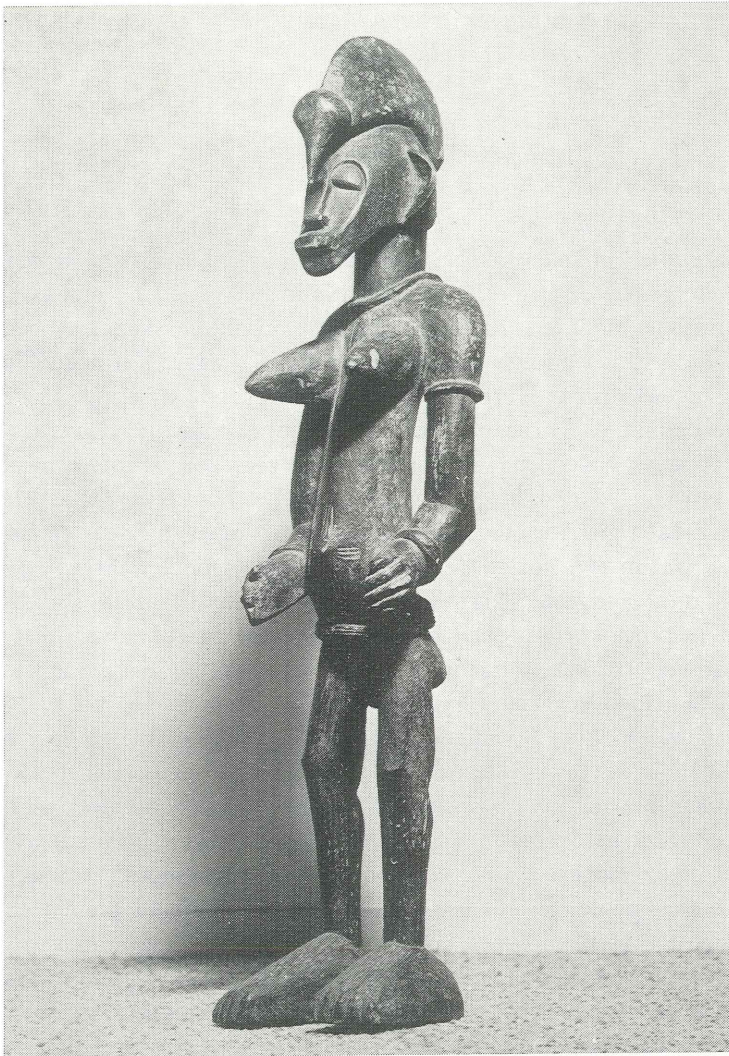

Fig. 77. Beeld afkomstig van de Senofo-stam. Eigendom H. C. JELGERSMA.

en cultuur. ELSY LEUZINGER schrijft over de Mangbetu's het volgende. „Im Nordosten, am Bomokandifluss, wo sich der Urwald allmählich lichtet, hatten sich im 18. Jahrhundert eingewanderte Mangbetu-gruppen niedergelassen und ein neues Reich aufgebaut. Es stand in voller Blüte, als der Sultan Munza im Jahre 1870 den Forscher Georg Schweinfurt in der 50 Meter weiten Säulenhalle seines Palastes empfing. Auch hier geschah es, daß die höfische Kultur Anlaß und Inspiration für ein luxuriöses Kunstgewerbe bildete. Ein untrügliches Merkmal für die Mangbetu-Figuren ist die unnatürlich lange, schmale Hinterkopf, dessen Form dem Schönheits-

Fig. 78. Detail van het Senufo-beeld van fig. 78.

ideal der Adligen entspricht. Um den langen Hinterkopf zu erreichen, würden die Köpfchen der Kinder eng mit Bast umschnürt. Die Frauen versteifen ihre Haare zudem mit Geflecht zu einer korbartigen Gebilde.

Die Mangbetu-Köpfe wirken überaus elegant. Die Formung ist organisch und feinfühlig. Die Mangbetu verstehen es vortrefflich, ihre Gebräuchsgeräte, Dosen, Löffel, Pfeilen, Krüge usw. in harmonischer Weise mit den Figuren und Köpfen zu verbinden. Am schönsten sind wohl die „Kundi“, die Harfen der herumziehenden Sänger. Der Harfenhals ist von einer menschlichen Figur besetzt oder wird vom langovalen Kopf gekrönt”.
Tot zover ELSY LEUZINGER.

Recapitulerende hebben wij dus het volgende. De Mangbetustam is in het verleden uit het noorden en oosten — de klassieke richting waarin afrikaanse stammen zich bij verplaatsing bewegen — gekomen, uit de Sudan, waar zij dus enige kans op contact met de Egyptenaren gehad kunnen

Fig. 79. Links: Senufo-beeld, Rietberg Museum Zürich; rechts: Mangbetu-beeld, Musée Royal de l'Afrique Centrale, Tervueren.

hebben. Zij hadden verder een sacraal koningschap evenals de Egyptenaren dit hadden. Een andere bijzonderheid is het lange achterhoofd, dat bereikt wordt door het hoofd van de baby's van adellijke familie's het hoofd te omsnoeren, hetgeen volgens LEUZINGER bij negerstammen een onbedriege-

lijk teken is van Mangbetu-sculpturen. In het rijk van Echnaton treft men deze gewoonte eveneens aan en noch vóór, noch na de Amarna-periode is van deze gewoonte iets gebleken. Tenslotte de merkwaardige en fraaie hoofdtooi van Nefertete. Het lijkt mij niet onmogelijk, dat Echnaton zelf deze hoofdtooi bevolen heeft. Deze „kroon” ziet men noch vóór, noch na de Amarna tijd, hij komt uitsluitend bij de koningin voor. Het is opvallend dat het bij de Mangbetu's een haardracht van de vrouwen is, die voor zover na te gaan uitsluitend bij deze stam voorkomt. Fig. 79b laat deze hoofdtooi bij een modern Mangbetu beeld zien. Er zijn ook andere beelden, waar de knik in de hoofdtooi afwezig is, maar het was mij niet mogelijk die af te beelden.

Overziet men de boven beschreven overeenkomsten, dan lijkt convergentie in dit geval minder waarschijnlijk. Daarvoor zijn die overeenkomsten te talrijk. Men zou hier moeten denken aan een wezenlijk contact.

Hierboven werd geschreven over een mogelijk contact tussen de negercultuur en die der oude Egyptenaren. De kloof in de tijd lijkt gezien de bovenstaande beschouwingen over de ouderdom der negerkunst wel te overbruggen. Men kan nu vragen: kende Echnaton negers? Natuurlijk had hij vaak negers gezien. Egypte had reeds eeuwen lang negerslaven en in vele perioden waren er neger-keurtroepen in het leger. Hoewel hier schrijver dezes hierover geen gegevens bekend zijn, kan men veilig aannemen, dat deze mensen hun religie hebben behouden en ook beeldjes en fetischen hebben bewaard of nieuw gemaakt. Dat hier misschien niets van op schrift staat zegt niet alles. In de eerste plaats is het misschien voor de Egyptenaren de moeite niet waard geweest om dit te vermelden en ten tweede is E. HORNUNG, aangehaald door H. TE VELDE, van mening, dat niet meer dan één honderdduizendste van de beschreven papyri tot nu toe bekend is. Het is dus niet onmogelijk, dat hierover nog gegevens voor den dag zullen komen. Er is echter nog meer. Via de weg van fraaie en aantrekkelijke vrouwen drong dit negervolk door tot de hogere kringen, zelfs tot het hof. Zo vindt men in de Vallei der Koningen in Thebe graf-tombe No. 36 van Prins Maherpra. Hij was de zoon van een negerin en een pharao. MARCELLE BAUD („Les Guides Bleues”, *Egypte*, p. 91) meent dat deze pharao Thutmosis IV of Amenhotep III geweest is. In de uitvoerige verhandeling van G. DARESSY over de inhoud van het graf leest men, dat de lijkdoek van de mummie de cartouche van Hatchepsut vertoonde, doch tevens is hij van oordeel, dat de stijl der lijk-kisten veel later is, n.l. van Amenhotep II of Amenhotep III. In de papyrus van het dodenboek, welke op de mummie gevonden is en welke compleet is afgedrukt, wordt Aton aangehaald. In het graf bevonden zich o.a. armbanden van sudanese

makelij. De uitstekend geconserveerde mummie was van een langbenige, zeer donkere man met een kroesharige pruik en hamitische trekken. Maherpri was vizier en „child of the nursery”. Of Echnaton deze man gekend heeft is zeer de vraag.

Hierboven is er in de eerste plaats op gewezen, dat de kunst en de religie van de Amarna periode talrijke facetten hebben, welke geheel niet passen in een beïnvloeding door de cretensische cultuur. In de tweede plaats is de hypothese opgesteld, dat Amenhotep IV met de negerkunst contact gehad heeft. De schrijver acht dit een hypothese, die nader onderzocht zou kunnen worden. De gang van zaken zou dan als volgt geweest kunnen zijn. Een jonge pharaon, een kunstgevoelige man, ontevreden met de kunst en de religie van het verleden en geneigd tot verandering, maakt kennis met de negerkunst en wordt gegrepen door de expressionistische vormentaal, waarin hij mogelijkheden ziet om sterker de innerlijke eigenschappen van een persoonlijkheid uit te beelden, dan zijns inziens met de klassiek-egyptische kunst mogelijk is. Hij raakt door dit idee als het ware bezeten en dikteert deze stijl van beeldhouwen aan gelijkgezinde kunstenaars. Dat zulk een stijlverandering meer voortkomt leert ons de kunstgeschiedenis en juist de negerkunst heeft in het begin van de 20ste eeuw zulk een verandering teweeg gebracht. Schilders en beeldhouwers als Picasso, Modigliani, de Vlaminck, Derain en vele anderen kwamen in aanraking met de bizarre vormgeving van de negerkunst, werden daar regelrecht door bezeten, wat hun werk in hoge mate beïnvloedde en veranderde. Nog steeds vertoont het werk van hedendaagse beeldende kunstenaars onmiskenbare invloeden van de negerkunst. Volgens bovenstaande hypothese was de artist Echnaton wellicht hun voorganger.

H. C. JELGERSMA

Literatuur

- DARESSY, G., *Fouilles de la Vallée des Rois (1898-1899)*, Le Caire, 1902, 2me part (Catalogue générale des antiquités du Musée de Caire).
- DIOP, B., *Leurres et Lueurres*, Paris 1950.
- FROGER, FRANÇOIS, *Relation d'un Voyage fait en 1695-96 et 97 au Côtes d'Afrique*, Paris, 1698.
- LANGE, KURT, *König Echnaton und die Amarna Zeit*, München, 1951.
- LEIRIS M. et DELANGE, J., *Afrique Noire. La création plastique*, Paris, 1967.
- LEUZINGER, E., *Handboek Haagsch Gemeentemuseum*, sept. 1971.
- SCHÄFER, HEINRICH, *Von ägyptischer Kunst*, Leipzig, 1932.
- SMITH, ERWIN G., *African Ideas of God*, London, 1950.
- VELDE, H. TE, *De goede dag der Egyptenaren*, Leiden, 1971.
- WILLET, FRANK, *African Art*, London, 1971.
- ZANDEE, J., *De schatten van Egypte*, Leiden, 1967.

DE HANDELSBETREKKINGEN VAN DE INDUS-BESCHAVING IN DE 'PERZISCHE GOLF' IN HET IIIIE MILL. V. CHR. *)

Een eerlijke en juiste waardering van handel in de oudheid is slechts mogelijk als men ten volle de factoren kent, die het vervoer van goederen en produkten van de ene plaats naar de andere hebben bepaald. Wij moeten daarom beseffen, dat de maritieme handelsbetrekkingen tussen de gebieden gelegen om de 'Perzische Golf' en zijn oostelijk verlengstuk, de Golf van Oman en de Arabische Zee, zowel als de intensiviteit van deze kontakten, als ook de wijze waarop deze plaats vonden, grotendeels bepaald werden door geographische, klimatologische en zeevaartkundige kondities.

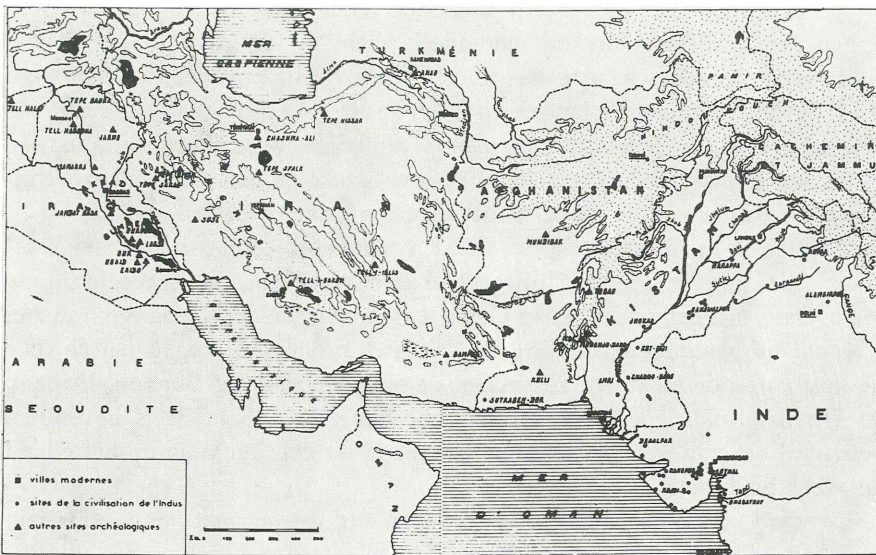

Fig. 80. Kaart van de gebieden gelegen rondom de Perzische Golf en zijn oostelijke verlengstuk, de Golf van Oman en de Arabische Zee.

Naar: J.-M. CASAL, *La Civilisation de l'Indus et ses énigmes*, 1969

De 'Perzische Golf' is aan beide zijden ingesloten door de twee grote rotsplateaux van Iran en Arabië, waarvan het iraanse plateau veel dichterbij de kust ligt dan het arabische. De 'Perzische Golf' (fig. 80), die een oppervlakte van bijna 145.000 km² bestrijkt, wordt door de Golf van Oman met de Arabische Zee verbonden. De Golf meet op zijn breedste punt

*) De auteur prefereert de benaming 'Arabische Golf'; de redactie geeft de voorkeur aan de oude, gebruikelijke naam 'Perzische Golf' — die voor haar geen politieke of cultuurhistorische implicaties heeft — zonder daarmee te kiezen in dit naamsconflict.

iets meer dan 386 km en ongeveer 129 km daar waar hij het smalst is. De lengte bedraagt 724 km, gemeten van de kust van Oman tot aan de kust van Iraq. Dit laatste is een moerassig deltagebied waar de rivieren de Euphraat, Tigris en Karun samenstromen in hun gemeenschappelijk mondingsgebied, de Shatt al-'Arab geheten. Deze drie rivieren zijn de enige in heel het 'Perzische Golf'-Gebied, die het hele jaar door water hebben. Het iraanse kustland heeft ook nog wel enkele rivieren, maar zij allen hebben slechts gedurende enige tijd van het jaar water. De arabische zijde van de Golf heeft helemaal geen rivieren.

Vergeleken bij de Golf van Oman is de 'Perzische Golf' opmerkelijk ondiep: zelden ergens dieper dan 90 meter. Deze grootste diepte ligt dicht bij de perzische kust dan bij de arabische. Aan beide zijden van de Golf liggen verscheidene eilanden, merendeels dicht bij de kust. In het gehele Golf-Gebied is een schaarste aan water. Behalve enige bronnen op sommige voor de kust liggende eilanden, hebben maar een paar plaatsen langs de perzische kust iets wat lijkt op een regelmatige watervoorziening en de bevolking is gedurende het gehele jaar hoofdzakelijk aangewezen op water, dat in de winter valt en wordt opgevangen in grote overdekte tanks.

Hoewel er in de arabische kustlanden nauwelijks enige regen van betekenis valt, zijn er op verschillende plaatsen bronnen, bijvoorbeeld in de Hasa Oase, op het schiereiland Qatar, en op verscheidene plaatsen van het schiereiland Musandam. Er zijn ook wellen en bronnen op enige van de voor de kust liggende eilanden; zo hebben de eilanden Failaka, Bahrain, Dalmah en Umm an-Nār goed, vers bronwater. Het eiland Bahrain is bovendien vermaard om zijn vers drinkwater, afkomstig uit vele bronnen op het eiland en dicht bij in zee.

De wind, die gedurende zo'n 9 maanden van het jaar over de Golf waait, is de noord-westelijke *shamal*; de *nashi*, een noord-oostelijke wind, die gedurende de wintermaanden in vlagen waait, afgewisseld met perioden van windstilte, is gevaarlijk voor kleine boten en even gevaarlijk is de zuid-wester, de *suabili*, die kan aanwakkeren tot stormkracht en dan een paar uur aanhoudt. De Arabische Zee wordt beheerst door twee moesson-winden. De zuid-west moesson waait tussen mei en oktober en gaat vergezeld van regen en onweer, waardoor de onbeschutte havenplaatsen in de Arabische Zee onbruikbaar zijn. Gedurende deze periode van het jaar waaien sterke zuidelijke en zuid-oostelijke winden langs de kusten van de Golf van Oman en tezelfdertijd ondervindt het scheepvaartverkeer in de 'Perzische Golf' zelf veel hinder van de straffe, zuidelijke *suabili*, die vanuit zee landinwaarts waait en zodoende de scheepvaart langs de perzische kust onmogelijk maakt. Tussen oktober en mei waait de noord-oost moesson en in die tijd worden

de Golf van Oman en de 'Perzische Golf' beheerst door de *shamal* en de *nashi*.

Aangezien de zeilschepen uit het 3de millennium v. Chr. door hun beperkte navigatie-middelen, waar wij nog op zullen terugkomen, genoodzaakt waren dicht onder de kusten te varen, was de zeehandel in deze periode dus afhankelijk van gunstig gelegen handelsposten.

De vraag rijst nu waar deze handelsposten in de 'Perzische Golf' gelegen kunnen hebben en een tweede vraag, die nauw met de eerste is verbonden, is welke van de twee kusten van de genoemde Golf door de scheepvaart van toen als de meest gunstige bevonden werd: de perzische of de arabische kust.

De perzische kust heeft over zijn gehele lengte slechts een betrekkelijk smalle, vlakke kuststrook met weinig natuurlijke kommunikatiemogelijkheden met het binnenland. Dit is te wijten aan de vele, hoge, parallellopende bergruggen van het Zagros-gebergte, die tot dicht bij de kust komen. Bovendien biedt de perzische kust weinig goed beschutte ligplaatsen voor boten; wij hebben al gesproken over de schaarse watervoorziening van deze kust en over de sterke zuidelijke winden, die in de zomer landinwaarts waaien en een gevaar zijn voor de scheepvaart langs deze kust.

Hedendaagse geologen zijn bovendien van mening, dat de perzische kust weinig verandering van betekenis heeft ondergaan sinds het 3de mill. v. Chr.; het afwezig zijn van kustnederzettingen uit die periode kan dus niet geweten worden aan geologische veranderingen, die ervoor verantwoordelijk gesteld zouden kunnen worden, dat kustplaatsen nu beneden de zeespiegel zouden moeten liggen of dat deze door het uitbouwen van de kust gedurende de laatste 5000 jaar nu meer landinwaarts zouden moeten liggen. Deze vermeende kustplaatsen bestaan eenvoudig niet en zelfs op plaatsen meer in het binnenland vinden wij geen aanwijzingen, dat de handelsroute Mesopotamië-Indus langs deze perzische kust liep. Wij zullen hier later nog op terugkomen.

De maritieme handelsbetrekkingen moeten dus wel via de arabische kust gelopen hebben, hetgeen niet verwonderlijk is als men bedenkt, dat hier langs de gehele kust vele goed beschutte ligplaatsen, natuurlijke havens en baaien te vinden zijn en dat vele plaatsen goed, vers bronwater verschaffen. Bovendien heeft een recent geologisch onderzoek aangetoond, dat in het zuidelijk deel van de 'Perzische Golf', in de buurt van het sheikdom Abu Dhabi, de kustlijn van het vasteland gedurende de laatste 4000 jaar op zijn minst 5 kilometer, misschien zelfs op plaatsen 20 kilometer is uitgegroeid en dat daarom navigatie tussen de eilanden en de toenmalige kust veel gemakkelijker was dan nu, zelfs voor boten van een aanzienlijk tonnage.

De aanwezigheid van drie handelsposten van de Indus-Beschaving buiten de 'Perzische Golf' suggereert dat de zeeroute naar alle waarschijnlijkheid de kust van Zuid-Iran en vervolgens die van West-Pakistan volgde. Twee van hen vertonen zelfs vestingwerken, hetgeen schijnt te duiden op mogelijke vijandigheden, hetzij vanuit zee, hetzij vanuit het binnenland, hetzij van beide zijden. Deze drie vooruitgeschoven buitenposten zijn Sutkagendor, gelegen in het dal van de rivier Dasht, Sotka-koh niet ver van Pasni in het dal van de Shadi Kaur en Bela Kot, gelegen niet van van Sonmiani in de gelijknamige baai ten noorden van Karachi (DALES 1962: 86-92; ID. 1962a: 2-10, 44; RAIKES 1965: 203, noot 3). Zij waren gebouwd als strategische punten langs de kust, gelegen op de enige verbindinglijnen tussen de zee en het binnenland van Makran en Las Bela, en konden zodoende effectieve controle uitoefenen op het vervoer van goederen en andere zaken via deze rivieren en door hun dalen. Een recent geologisch onderzoek heeft aangetoond, dat deze kust in de laatste 5000 jaar aanzienlijk is uitgebreid, zodat deze Indus-posten, die nu ver land inwaarts liggen, tijdens hun bestaansperiode in direct contact gestaan moeten hebben met de Arabische Zee.

Het vlakke, alluviale Zuid-Iraq is arm aan vele van de meest fundamentele grondstoffen, zoals steensoorten, verschillende soorten hout, metalen en mineralen, die de kunstenaars van Sumer en Akkad nodig hadden voor de monumentale tempel- en paleisbouw van die tijd en voor de verschillende kleinkunst-kreaties, die deze zuid-mesopotamische stadskulturen kenmerken. Men denke aan de vele kunstwerken uit de Koninklijke Graven van Ur en elders uit de Derde Vroegdynastieke Periode (ca. 2600-2400 v. Chr.) en later. Deze benodigde grond- en bouwstoffen moesten van elders worden ingevoerd.

Men zou dus kunnen stellen, dat de geologische gesteldheid van Zuid-Mesopotamia, dat gebrek had aan alle grondstoffen, die de sumerische en akkadische kulturen juist nodig hadden, de fundering heeft gelegd voor commerciële betrekkingen met die gebieden, die de zuid-mesopotamische stadsstaten zouden kunnen voorzien van deze ontbrekende en toch juist zo onontbeerlijke materialen.

De economie van Sumer en Akkad steunde op landbouw, visvangst en runder- en schapeenteelt en de uitvoer bestond dus alleen uit landbouw- en veeteeltprodukten. De enige afzetgebieden voor deze produkten waren die gebieden, die hier zelf juist gebrek aan hadden, zoals bijvoorbeeld de kuststroken gelegen rondom de 'Perzische Golf', de Golf van Oman en de noord-westelijke wateren van de Arabische Zee. Bovendien exporteerde Zuid-Mesopotamië ook nog stoffen en kledingstukken en luxe artikelen,

zoals welriekende oliën en andere dure produkten, die het zelf had ingekocht in de aangrenzende gebieden meer ten noorden en ten westen.

In de historische, geografische en economische spijkerschriftteksten van Mesopotamië uit het 3de en het begin van het 2de millennium v. Chr. komen, in verband met de maritieme handelsbetrekkingen via de 'Perzische Golf', herhaaldelijk de namen van drie landen of gebieden voor, te weten Dilmun, Magan en Meluhha. Deze drie namen komen afzonderlijk en in combinatie voor, al naar gelang de inhoud van de tekst; maar wanneer alle drie in één tekst worden genoemd, wordt Dilmun gewoonlijk als eerste vermeld, gevolgd door Magan en dan door Meluhha. Kennelijk lagen deze drie gebieden aan, of waren te bereiken via de 'Perzische Golf', die door de Sumeriërs de „Beneden Zee” werd genoemd, en zijn oostelijk verlengstuk, aangezien de Dilmun-, Magan- en Meluhha-schepen vaak in de spijkerschriftteksten vermeld worden. Zij moeten daarom maritieme handelscentra zijn geweest, die contact hadden met de steden van Sumer en Akkad en die hun eigen produkten ruilden voor die van Mesopotamië. Het is opmerkelijk, dat de teksten niet duidelijk zijn over het bestaan van nog andere handelscentra in de 'Perzische Golf', wier boten op Sumer voeren.

Wij beginnen nu te begrijpen, mede dank zij de recente deense opgravingen, dat dit Dilmun uit de mesopotamische teksten een soort politieke en kulturele federatie was in het noord-westelijk deel van de 'Perzische Golf', die enerzijds bestond uit verschillende eilanden gelegen voor de Arabische kust, zoals Failaka, Bahrain en Tarut, anderzijds ook bepaalde kuststroken van Arabië zelf omvatte.

Dit Dilmun had twee strategische punten, de eilanden Bahrain en Failaka, elk van beide vermoedelijk met een voldoende mate van economisch en politiek overwicht over bepaalde delen van het Arabische vasteland. Dit laatste was noodzakelijk enerzijds om controle uit te oefenen op de aanvoer van goederen en produkten vanuit het Arabische achterland bestemd voor de 'Perzische Golf'-handel, zoals bijvoorbeeld de export van dadels van de Hasa Oase, en anderzijds om artikelen verkregen door middel van diezelfde 'Perzische Golf'-handel te distribueren over de kustgebieden en het binnenland van Arabië. Dit bewijst een rolzegel behorende tot de Isin- en Larsa-dynastieën van Mesopotamië uit het begin van het 2de millennium v. Chr., gevonden te Thaj, een pre-Islamitische stad, gelegen op ongeveer 95 kilometer van de kleine havenplaats Jubail in Saudi Arabië.

Deze Dilmun-Kultuur van Bahrain en Falaika had een voorname beschaving met goed gebouwde steden en tempelcomplexen, en vele tienduizenden grafheuvels op Bahrain zelf als ook op het vastland van Arabië zijn hiervan stille getuigen.

Het meest kenmerkende voor de Dilmun-Beschaving zijn echter de vele honderden steatieten knoopzegels, die de Deense Archeologische Expeditie op de eilanden Failaka en Bahrain heeft opgegraven (fig. 81). Zij onderscheiden zich zowel door hun vorm als door hun voorstellingen van de rolzegels, die in het 3de millennium v. Chr. in Mesopotamië in gebruik waren, als ook van de vierkante stenen stempelzegels, die in de steden van de Indus-Beschaving in zwang waren.

Bahrain's gunstige geografische ligging in het midden van de 'Perzische Golf', halverwege Mesopotamië en de Indus, en de aanwezigheid van een aantal goed beschutte ligplaatsen voor boten om en nabij het eiland, alsmede een permanente overvloed aan goed, vers drinkwater, waren optimaal gunstige voorwaarden, die, vanaf de vroegste tijd van de Golfhandel, dit eiland

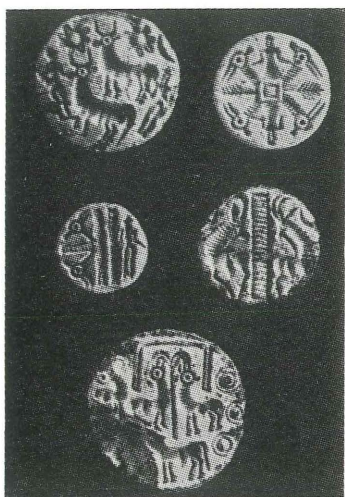

Fig. 81. Typische Dilmun-knoopzegels, gemaakt van steatiet.

Naar: BIBBY, 1970, pl. 20C

tot een belangrijk handelscentrum hebben gemaakt. Hier werden de verschillende goederen en produkten aangevoerd uit en door de Golf-gebieden samengebracht, om vervolgens weer verder verhandeld en verscheept te worden. Het is dan ook niet te verwonderen, dat zowel mesopotamische als Indus-voorwerpen in de Dilmun-Kultuur worden aangetroffen, zoals bijvoorbeeld stenen Indus-gewichten, die in een van de vroege Dilmun-steden werden gevonden (BIBBY 1970: Pl. 18 B; vgl. voor deze en volgende verwijzingen de bibliografie aan het slot van dit artikel) en een speelsteentje, gemaakt van lapis lazuli, dat in de laatste tempelaanleg van Barbar op Bahrain werd aangetroffen en dat identiek is aan de ontelbare speelstenen,

die in de steden van de Indus-Beschaving, in Harappa, Mohenjo-daro en Chanhu-daro gevonden zijn.

Bovendien vertoont de Dilmun-Kultuur duidelijke sporen van kulturele beïnvloeding door zowel Sumer als de Indus-Kultuur. Dit openbaart zich in de architectuur, in bepaalde aardewerkvormen, in typen wapens en in de keuze van voorstellingen op de Dilmun-knoopzegels (DURING CASPERS 1971: 217-223; ID. 1973 (in druk); N. RAO 1969: 219-220).

Failaka en Bahrain hebben dus duidelijk een belangrijke rol gespeeld als tussenstations in de 'Perzische Golf'-handel. Het is heel goed mogelijk, dat toekomstige opgravingen in de Golf andere, soortgelijke plaatsen zullen ontdekken op de vele eilanden, die voor de Arabische kust liggen of op het Arabische vasteland zelf.

Nog een potentiële 'Perzische Golf'-partner, hoewel nog niet geïdentificeerd met een bepaalde naam uit de spijkerschriftteksten, is Tepe Yahya, gelegen in Zuid-Oost-Iran, ten zuiden van Kerman. Deze machtige, ongeveer 20 meter hoge *tell*, die momenteel door een Amerikaanse expeditie wordt afgegraven, bedekt een aantal bewoningslagen, die dateren van het 6de millennium v. Chr. tot een paar honderd jaar n. Chr. en waarvan Perioden IV C en B, daterende in het late 4de tot het midden van het 3de millennium v. Chr., in duidelijk contact zijn geweest met de Arabische Zeehandel. Dit bewijst onder andere de vondst van een typische Dilmun knoopzegel behorende tot Periode IV B (LAMBERG-KARLOVSKY 1970: 67; ID. 1971: 92, fig. 2 D).

Wij weten nu, dat Tepe Yahya een producent en exporteur was van steatiet, een zachte groene, grijze of zwarte zeepachtige steensoort, die dichtbij Tepe Yahya in het Ashin gebergte werd gedolven. Steatiet was een zeer gewild artikel, omdat het zich zo gemakkelijk laat bewerken en het werd dan ook over grote delen van het Nabije en Midden Oosten gebruikt voor het vervaardigen van open, ronde of vierkante potten, schalen, zegels, kralen, spinklosjes en dergelijke. Bovendien was Tepe Yahya door zijn ligging in de Soghun vallei, vanaf de kust te voet te bereiken via de beddingen van de zijrivieren de Minab, die tot aan de kust loopt (vgl. ook *Phœnix* 17, 1972, 165vv.).

Sumer's handelspartner Magan, zo zeggen de spijkerschriftteksten, was een belangrijke producent van koper en het voorzag Mesopotamië tevens van dioriet, een zwarte steensoort, die door de koningen en gouverneurs van de sumerische stadsstaten en door de latere koningen van de dynastie van Akkad gebruikt werd om zich in te laten vereeuwigen. Magan leverde tevens vele soorten hout, waaronder het zo begeerde en duurzame sissoo-hout, dat door het houtarme Sumer in velerlei vorm verwerkt werd, bij-

voorbeeld in de scheepsbouw. Wij kunnen nu met een grote mate van zekerheid veronderstellen, dat dit Magan uit de mesopotamische teksten beide kuststreken aan de ingang van de 'Perzische Golf' bestreek; dat wil dus zeggen delen van Trucial Oman en Perzisch en Pakistaans Baluchistan.

De eerste maal, dat wij horen van handelskontakten met Meluh̄ha, dat, zoals wij reeds hebben gezien, kennelijk het verst verwijderd lag van Mesopotamië, is, wanneer omstreeks 2370 v. Chr. Sargon, de stichter van de dynastie van Akkad, zich er in een inscriptie op een van zijn monumenten op laat voorstaan de schepen van Dilmun, Magan en Meluh̄ha te hebben laten aanleggen aan de kade van Akkad, een stad, die nog steeds niet met zekerheid kan worden gelokaliseerd, maar die volgens vele archeologen in de buurt van Babylon gelegen moet hebben. Vele spijkerschriftteksten uit deze tijd maken gewag van de import van Meluh̄ha-produkten via de zee-route en dit benadrukt weer eens te meer dat Meluh̄ha een zeevarende natie was.

Onder de in de teksten vermelde importgoederen uit Meluh̄ha waren verschillende soorten hout, waaronder het zo gewilde sissoo-hout, dat ook uit Magan werd geïmporteerd, zoals wij reeds gezien hebben. Koper stond ook bovenaan op de exportlijst en er zijn aanwijzingen, dat het Meluh̄ha-koper in kwaliteit verschilde van dat van Magan. Verder vermelden de spijkerschriftteksten goud, zilver, een soort rode steen, die geïdentificeerd kan worden als kornalijn, mogelijk ook lapis lazuli, ivoor en voorwerpen gemaakt van ivoor, zoals bijvoorbeeld kammen en veelkleurige vogels en tenslotte parels.

Het merendeel van de hedendaagse archeologen is het er nu wel over eens, dat Meluh̄ha geïdentificeerd moet worden met het gebied van de Indus-Beschaving van noord-west India. Het zou toch wel te vreemd zijn als de inheemse naam van de Indus-Beschaving in zuid Mesopotamië niet bekend zou zijn geweest, terwijl de archeologische vondsten, die wij nu zullen behandelen, duidelijk aantonen, dat vanaf ca. 2600 v. Chr., en vooral tussen 2400 en 2000 v. Chr., de kontakten tussen beide gebieden zeer frequent zijn geweest. Wij moeten stellen, dat Meluh̄ha de enige naam is die in aanmerking schijnt te komen.

Alvorens de verschillende voorwerpen van Indiase herkomst te behandelen, die in Mesopotamië werden gevonden, rijst de vraag of wij ons een voorstelling kunnen maken van de schepen, die de Indus-Beschaving, alias Meluh̄ha, ten dienste stonden voor de handel met de 'Perzische Golf'.

Bewijzen voor het bestaan van schepen in de Indus Cultuur vallen uiteen in twee categorieën. Bij de opgravingen te Lothal, de zuidelijke haven van het Indus-gebied, die tijdens zijn bestaansperiode aan open water gelegen

moet hebben, maar nu meer in het binnenland ligt, daar waar de rivier de Sarbamati uitstroomt in de Golf van Cambay, werden drie modellen van boten in klei gevonden, waarvan tenminste één een zeilboot schijnt te zijn. Dit model heeft een gepunte voor- en een stompe achtersteven en een vlakke bodem. Twee gaten in elk van de zijkanten waren waarschijnlijk bedoeld voor de touwen en een gat in het midden van de bodem suggereert de aanwezigheid van een mast (RAO 1962: 20, Pl. VI, fig. 13).

In Chanhudaro, de meest zuidelijke van de drie grote Indus-steden, zijn ook kleimodellen van zeilboten gevonden, eveneens met hoog opgetrokken voorsteven. Wij kunnen natuurlijk niet bewijzen, dat deze modellen ook werkelijk zeevaardige boten voorstellen; misschien waren zij alleen bedoeld

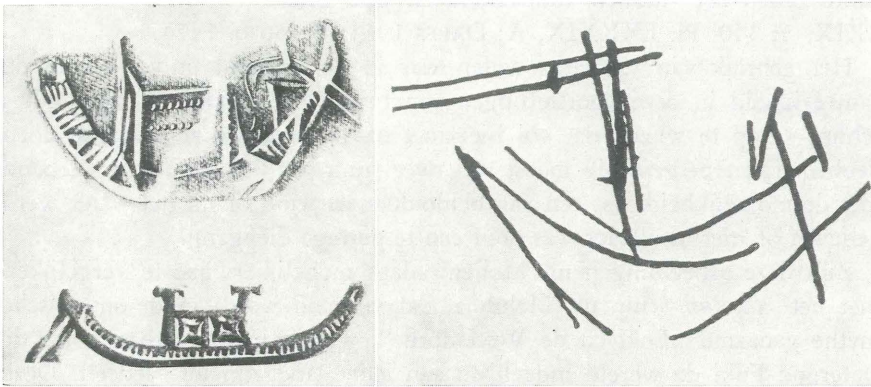

Fig. 82. Ingekraste voorstelling van een zeilboot op een potscherf uit Mohanjo-daro (MACKAY, 1938, pl. LXIX, 4); afbeeldingen van zeilschepen op een zegel (boven) en een stenen amulet (beneden) uit Mohenjodaro (CASAL, 1969, p. 123).

om rivierboten uit te beelden, zoals die op de Indus-rivier gezeild moeten hebben (MACKAY 1943: Pl. LVIII, nos. 5-6, 9-10, 13). Zij lijken echter op een nog bestaande Arabische vissersboot, de *mashwa*, die slechts is uitgerust met één mast en onoverdekt is, behalve aan de beide uiteinden, en die lange reizen kan maken en zelfs op de Arabische Zee zeilt.

Mohenjo-daro, nu links van de Indus-rivier gelegen, lag tijdens de bestaansperiode van deze stad aan een oude loop van de Indus en moet ongetwijfeld een levendig rivier- en zeevaartverkeer hebben onderhouden met andere delen van de Indus-Kultuur en wellicht ook met aangrenzende landen.

In dit verband moeten wij er op wijzen, dat eenzelfde situatie ook voor Harappa geldt, de meest noordelijke van deze drie steden, die haar naam aan deze beschaving gegeven heeft. De korrekte naam voor deze beschaving is inderdaad Harappa-Beschaving of Harappa-Kultuur. Ook Harappa ligt

aan een oude rivierbedding, namelijk die van de Ravi-rivier, waarvan het nog te zien is, dat deze toendertijd langs de graanpakhuizen en de woonwijken van de vaklieden gelopen heeft.

Drie afbeeldingen van mogelijk zeewaardige schepen afkomstig uit Mohenjo-daro ondersteunen deze veronderstelling (fig. 82). De eerste is een schematisch ingekraste voorstelling op een potscherf van een zeilboot met hoog opgetrokken voor- en achterstevan en een stuur-paddle. Een soortgelijk boottype staat afgebeeld op een afgebroken zegel eveneens uit Mohenjo-daro en een recentelijk opgegraven amulet uit diezelfde stad toont eenzelfde type boot met hoog opgetrokken voor- en achterstevan, twee stuur-paddles en iets wat beschreven is als een kabine, maar wat, naar mijn mening, vierkante zeilen zou kunnen voorstellen, *en face* gezien (MACKAY 1938: Pl. LXIX, 4; 340, Pl. LXXXIX, A; DALES 1965: Pl. op p. 147).

Het gebruik van vierkante zeilen was in de oudheid universeel en de aanwezigheid in deze voorstellingen van twee stuur-paddles of zij-paddles schijnt er op te wijzen dat wij hier met een zeewaardig zeilschip te doen hebben. Dit type zeeschip moest wel twee stuur-paddles hebben in verband met de mogelijkheid, dat een van beide door de wind of uit het water werd geheven of niet bruikbaar was door een te geringe diepgang.

Zijn deze afbeeldingen uit Mohenjo-daro mogelijkerwijze te vergelijken met het *magilum*-schip uit Meluhha, dat vermeld wordt in de sumerische mythe genaamd „Enki en de Wereldorde”, waarin wordt verhaald hoe de watergod Enki de wereld indeelt en aan ieder land zijn lot toedeelt. Deze mythe vertelt ook, dat Magan en Meluhha Dilmun van planken voorzagen voor het bouwen van „Dilmun-schepen”, hetgeen er op wijst, dat er op Dilmun scheepswerven waren. Een andere sumerische mythe genaamd „Gilgamesh en he Land der Levenden” vermeldt dat het *magilum*-schip uit Magan afkomstig was. Het feit, dat het *magilum*-schip zowel uit Meluhha als uit Magan kon komen, schijnt er op te wijzen, dat de schepen van Magan en Meluhha nauw aan elkaar verwant waren.

Het is opmerkelijk, dat behalve een gelijktijdig voorkomen van een klein aantal vergelijkbare motieven, die zowel in de Harappa-Kultuur als in Sumer in gebruik waren (DURING CASPERS 1970-71: 107-118) en de aanwezigheid van twee typisch mesopotamische amuletjes in Mohenjo-daro (MACKAY 1938: 523, Pl. CXXXVI, 74, 75; DURING CASPERS 1972: 217-218) er in feite in India geen sporen zijn van een kulturele beïnvloeding door en handelsbetrekkingen met Mesopotamië.

Wij hebben gezien, dat de enige geregistreerde exportartikelen van Sumer gerst, plantaardige oliën, wol, huiden, dadels, geweven stoffen en dergelijke waren, en waarschijnlijk waren dit uitsluitend de goederen waartegen de

Indische produkten werden geruild. De enige aanwijzing voor een mogelijke beïnvloeding door Mesopotamië zijn een klein aantal rolzegels afkomstig uit Mohenjo-daro and Maski — het laatste gelegen in het Deccan distrikt meer ten zuiden —, die, hoewel hun voorstellingen niet-mesopotamisch zijn, er toch op duiden dat deze vorm van zegel in ieder geval in India is uitgeprobeerd. Aan de andere kant zijn er ook rolzegels gevonden te Tepe Yahyā, in Periode IV B (LAMBERG-KARLOVSKY 1970: 61, 66, Pls. 21, 22, fig. 33F), die te dateren zijn tussen het begin en het midden van het 3de mill. v. Chr., en wij kunnen er dus niet zeker van zijn dat de Indiase rolzegels die van Sumer tot voorbeeld hebben gehad.

Fig. 83. Kaart van Mesopotamië met de voornaamste, in de tekst genoemde vindplaatsen.

Deze schaarste aan Mesopotamische vondsten in India schijnt zeer duidelijk een mogelijk bestaan van één of meerdere sumerische handelscommunes, hoe klein ook, in het Indus-gebied uit te schakelen. Merkwaardigerwijze is dit niet in tegenspraak met de spijkerschriftteksten. Deze spreken alleen sinds de Derde Vroegdynastieke Periode (vanaf ca. 2600 v. Chr.) van sumerische kooplieden op reis naar Dilmun, de stapelplaats van 'Perzische Golf' goederen, en sinds de Ur III-periode (vanaf ca. 2100 v. Chr.) van mesopotamische kooplieden, die naar Magan uitvoeren. Direkte zeezeizen naar Meluhha worden niet vermeld, hoewel daarentegen de teksten zeer duidelijk

de aanwezigheid van Meluhha-schepen in de zuid-mesopotamische havens vaststellen.

Deze reizen van Meluhha-lieden naar de mond van de 'Perzische Golf', die Sumer de zo onmisbare grond- en bouwstoffen verschaften, hebben een spoor achtergelaten in de vorm van zegels, amuletjes, kralen en andere snuisterijen (vgl. fig. 83). In Tello, Umma en Kish in Zuid-Mesopotamië (THUREAU-DANGIN 1925: 99; SCHEIL 1925: 56; MACKAY 1925: Pl. X; LANGDON 1931: 595, No. A) komt een kleine groep vierkante steatieten stempelzegels voor, die in vorm zowel als in voorstelling identiek zijn aan de zo karakteristieke Indus-zegels van Mohenjo-daro, Harappa, Chanhudaro, Lothal en andere plaatsen uit de Indus-Beschaving (fig. 84). Zowel de mesopotamische als de Indus-zegels (vgl. *Phœnix* 15, 2, 1969, p. 255) hebben een glanzend wittig oppervlak, veroorzaakt door het verhitten van een alkali-houdende vloeistof, waarin de zegels eerst werden gedoopt. De Indus- zowel als de mesopotamische zegels hebben een doorboorde, knoopachtige verdikking aan de achterkant met een groef, die haaks is aangebracht op de richting van het boorgat.

Twee van de Indus-zegels uit Mesopotamië zijn versierd met een eenhoorn staande voor een voorwerp, dat wellicht een wierookbrander moet voorstellen. Deze uitbeelding is het populairste en meest herhaalde thema van de Indus-zegels. De Indus-zegel van Tello vertoont een tijger, die gebogen staat over een voorwerp, dat gewoonlijk gezien wordt als een voedertrog. Ook dit is een vertrouwd beeld uit het Indus-repertoire. Boven de hoofden van de Indus-dieren staat gewoonlijk een inscriptie in het zogenaamde Indus-schrift (vgl. *Phœnix* 15, 2, 1969, p. 254v.), dat kan variëren van een of twee tot over een dozijn ideogrammen.

Deze Indus-zegels uit Zuid-Mesopotamië vormen een bewijs voor directe handelskontakten met de Indus, die Mesopotamië moeten hebben bereikt via de zogenoemde 'Direkte-Kontakt-Handel', dat wil zeggen handelsbetrekkingen, die verantwoordelijk zijn voor het aanwezig zijn van bepaalde karakteristieke produkten van de ene cultuur in de andere. Deze veronderstelling wordt onderstreept door de zegelafdruk uit Umma. De achterzijde van dit stuk klei vertoont namelijk nog de indruk van de stof waarin de koopwaar oorspronkelijk verpakt was voor het verzegeld door de Indiase exporteur werd afgezonden. Ook zegelafdrukken gevonden in de Indus-steden vertonen vaak touw- en tekstielindrukken, en het feit, dat vele van deze zegelafdrukken in de havenstad Lothal werden aangetroffen, niet ver van het 219 meter lange en 37 meter brede scheepsdok, dat gelegen was aan de oostzijde van de stad, zijn een verdere indicatie, dat deze zegels in het toenmalige handelsmechanisme daadwerkelijk een functie hadden.

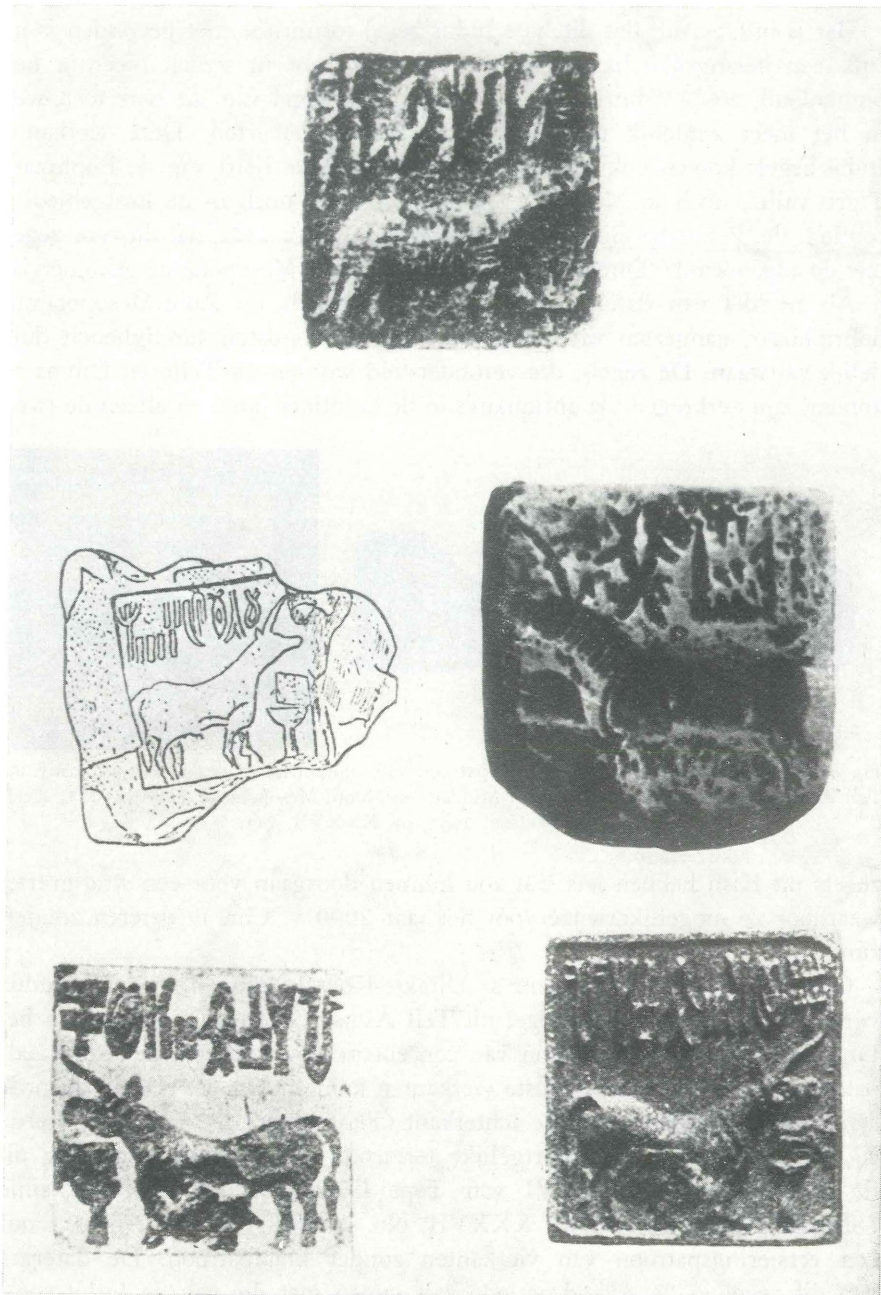

Fig. 84. Indische zegels en zegelafdrukken gevonden te Tello (1), Umma (2) en Kisj (3-5) in Zuid-Mesopotamië (THUREAU-DANGIN, 1925, p. 99; SCHEL, 1925, p. 56; MACKAY, 1925, pl. X; LANGDON, 1931, p. 595 no. A).

Het is interessant, dat dit type Indus zegel tot nu toe niet gevonden is in zulk een belangrijke havenstad als Ur, maar juist in steden meer in het binnenland, zoals Umma en Kish, hoewel één zegel van dit type toch wel in het meer zuidelijk gelegen Tello werd aangetroffen. Deze vierkante Indus-zegels komen ook niet voor in de noordelijke helft van de Eufraat-Tigris-vallei, noch in Noord-, noch in Zuid-Iran, noch in de kustgebieden rondom de 'Perzische Golf', hetgeen sterk de indruk wekt, dat dit type zegel met de zogenoemde 'Direkte-Kontakt-Handel' naar Mesopotamië gekomen is.

Als middel van datering zijn deze Indus-zegels uit Zuid-Mesopotamië onbruikbaar, aangezien van geen van allen de vondstomstandigheden duidelijk vaststaan. De zegels, die verondersteld worden uit Tello en Umma te komen, zijn verkregen via antiquaires in de twintiger jaren en alleen de twee

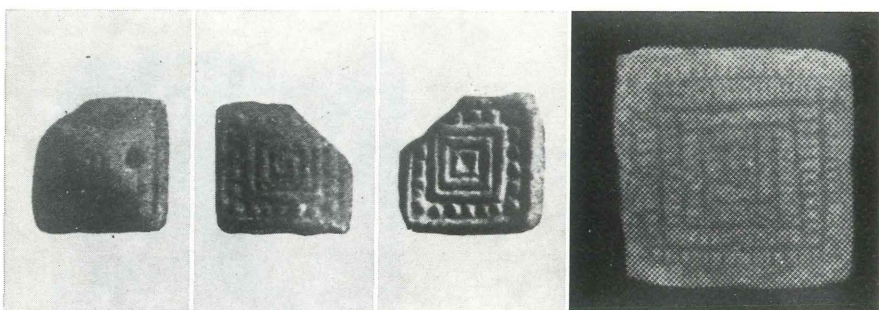

Fig. 85. Indische stempelzegels met een patroon van concentrische vierkanten afkomstig uit Tell Asmar (1) en Tepe Gawra (2) in Midden- en Noord-Mesopotamië (FRANKFORT, 1933, fig. 32; SPEISER, 1935, pl. XXXVII, 2a).

zegels uit Kish hebben iets wat zou kunnen doorgaan voor een stratigrafie, waardoor ze mogelijkwijze vóór het jaar 2000 v. Chr. te dateren zouden zijn.

Ook een bewijs voor Sumer's 'Direkte-Kontakt-Handel' met de Indus vormt een albasten stempelzegel uit Tell Asmar (Ešnunna), gelegen in het Diyala-gebied, dat een patroon van concentrische vierkanten met een kraalpatroon tussen de twee buitenste vierkanten combineert met een doorboorde cilindrische verdikking aan de achterkant (FRANKFORT 1933: Fig. 32, derde rij; fig. 85, links). Een soortgelijke terracotta-stempelzegel, afkomstig uit de Akkadische woonlaag VI van Tepe Gawra in Noord-Mesopotamië (SPEISER 1935: 163-164, Pl. XXXVII, No. 2a, vgl. fig. 85, rechts), toont een versieringspatroon van vierkanten zonder kraalpatroon. De datering van dit zegel in de Akkad-periode valt samen met die van de Indus-voorwerpen uit Tell Asmar. Beide zegels vinden hun parallel in precies dezelfde zegels uit Harappa en Mohenjo-daro. De Tell Asmar-zegel lag in een van

de akkadische huizen te samen met een rolzegel met een afbeelding van Indiase dieren, geëtsde kornalijn kralen en niervormige stukjes inlegwerk vervaardigd van been, waarvan de laatste twee categorieën in het Indus-gebied gemaakt moeten zijn. Wij zullen hier nog op terug komen.

De datering van de Indus-Beschaving — dat wil zeggen de middelste en late fasen ervan — in de tweede helft van het 3de en de eerste eeuwen van het 2de millennium v. Chr. was tot voor kort hoofdzakelijk gebaseerd op de contacten met Mesopotamië. Deze datering is nu bevestigd door de toegankelijke C-14 resultaten. De gemiddelde begin- en einddata van 2400 en 1850 v. Chr., die de middelste en late fasen van de Indus-Kultuur omsluiten, worden geverifieerd door archeologische en epigrafische bevindingen uit Mesopotamië. Recente boringen te Mohenjo-daro door Dr. G. DALES van de Universiteit van Pennsylvania, U.S.A., hebben echter duidelijk de aanwezigheid van ca. 12 meter woonresten onder de tot dus ver bekende Indus-woonlagen aangetoond. Dit schijnt te suggereren, dat de Harappa-Kultuur wel eens haar bestaansvorm gevonden zou kunnen hebben vóór het midden van het 3de millennium v. Chr.

In Kish werd een kleine vierkante stempelzegel gevonden, versierd met een hakenkruis-patroon (MACKAY 1931: 465). Ongelukkigergewijze zijn er omtrent dit zegel geen verdere stratigrafische gegevens bekend. Dit type zegel is identiek aan een kleine groep stempelzegels uit Mohenjo-daro, Harappa en Chanhu-daro met enkele of meervoudige hakenkruis-motieven. Dat ook dit type zegel voor handelsdoeleinden werd gebruikt, bewijzen zegelafdrukken uit Harappa en Lothal, voorzien van een veellijnig hakenkruis motief. Wij kunnen gerust stellen, dat ook deze zegels met hun concentrische vierkanten en hakenkruismotieven, gebruikt werden in de directe handelsrelaties tussen Sumer en de Indus, zonder de stapelplaatsen in de 'Perzische Golf' aan te doen, daar tot dusver geen zegel van dit type elders in het 'Perzische Golf'-gebied gevonden is.

Een tweede type Indus-zegel werd in Zuid-Mesopotamië gevonden. Het gaat hier om een groep ronde steatieten stempelzegels, wederom met een doorboorde knoopachtige verdikking aan de achterkant met een groef, die haaks staat op de richting van het boorgat (fig. 86). Het grootste deel van deze zegels is afkomstig uit Ur, de voornaamste haven van Zuid-Mesopotamië (GADD 1932: 6-7, 13-14, Pls. I, III), hetgeen een duidelijk bewijs is voor de belangrijkste positie, die deze Mesopotamische haven bekleedde in zijn functie van directe handelspartner van de Harappa-Kultuur. Een zegel van dit type werd gevonden in Tello, nog een belangrijke sumerische handelsstad (DELAPORTE 1920: Pl. 2, Nos. 8a, b; DE SARZEC *et al.* 1884-1912: Pl. 30, figs. 3a, b).

De voorstelling van deze ronde stempelzegels toont een kort-hoornig rund met gebogen kop en met een staart, die, waar zichtbaar, eindigt in een goed zichtbaar driehoekig uiteinde. In enkele gevallen gaat dit dier vergezeld van een voertrog, bekend van de vierkante Indus-zegels. Meebuigend met de ronding van het zegeloppervlak staat een Indus-inscriptie, in de meeste gevallen bestaande uit 4 of 5 karakters. In de Indus-steden Mohenjo-daro en Chanhu-daro zijn zes van deze ronde stempelzegels gevonden, maar hier zijn hun voorstellingen niet beperkt tot het stier-motief maar kunnen zij ook andere thema's volgen, bekend van de vierkante zegels.

Op een mogelijke vraag of deze ronde zegelvorm toe te schrijven zou kunnen zijn aan een invloed van buitenaf, moeten wij het antwoord schuldig

Fig. 86. Ronde Indus-zegels gevonden te Tello en te Ur in Zuid-Mesopotamië (DELAPORTE, 1920, pl. 2, nos. 8a, b; GADD, 1932, pls. I, III); afdruk van een knoopzegel met Indus- en Dilmun-invloeden afkomstig uit Ur (rechts beneden; GADD, 1932, pl. III).

blijven. Misschien was de ronde vorm ook wel meer praktisch voor juist die export goederen waarvoor ze gebruikt werden. Wij moeten vaststellen, dat ook deze ronde Indus-zegels, die tot nu toe alleen in Sumer en nergens anders voor de dag zijn gekomen, een indicatie zijn voor de 'Direkte-Kontakt-Handel' tussen de Indus en Mesopotamië, waarvan wij het bestaan reeds eerder hebben kunnen vaststellen.

Jammer genoeg zijn slechts twee van de zeven mesopotamische zegels enigszins te dateren. Een komt uit Ur, waar het werd toegeschreven aan de Tweede Dynastie van Ur, die nu tot de Post-Akkad-periode wordt gerekend (BUCHANAN 1954: 149). De andere is afkomstig uit Tello, waar het het nogal vage etiket van „époque archaïque” ontving. Toch moeten wij wel aannemen, dat deze hele groep ronde stempelzegels tot de Midden-Harappa-fase gerekend mag worden, die, zoals wij reeds gezien hebben, gelijk loopt

met de Akkad- en Post-Akkad-periode in Mesopotamië, dat wil zeggen ca. 2370 tot 2120 v. Chr. De Indus-kontakten met Sumer waren toen het meest intensief en tot deze periode behoren ook de meeste Indiase vondsten uit Mesopotamië. Misschien zouden wij nog kunnen stellen, dat het uitsluitend voorkomen van dit stiermotief in Mesopotamië er wellicht op wijst, dat deze voorstelling het meest passende thema was voor de handel met Sumer; of misschien hoorde bij elke klasse kooplieden een speciale dier-uitbeelding bij wijze van „trade mark”, zodat alleen de inscriptie ieder van hen individueel onderscheidde.

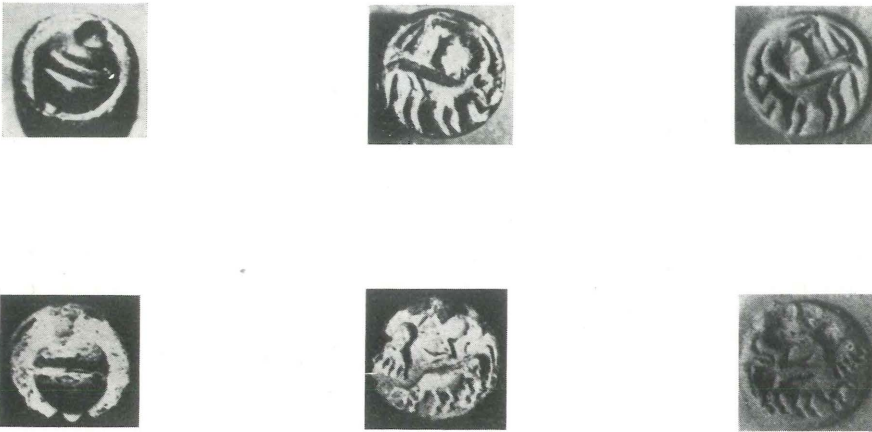

Fig. 87. Dilmun-knoopzegels met mogelijke Indische invloed afkomstig uit Bahrain (BIBBY, 1958, pl. XXVII, f-1).

Een behandeling van de Dilmun- of „Persian Gulf”-zegels, die zich, voor zover de tot dusver beperkte informatie dat toelaat, naar vorm, voorstelling, techniek en stratigrafische gegevens, in vier groepen laten onderverdelen, valt helaas buiten dit onderwerp. Wel moet nog worden opgemerkt, dat hun aanwezigheid in Ur in Mesopotamië, in Susa in West-Iran, in Tepe Yahya in Zuid-Oost-Iran en in Lothal in Noord-West-India, duidelijk de omvang van de Dilmun handel aangeeft.

Deze ronde Dilmun-zegels onderscheidden zich zeer duidelijk van de ronde Indus-zegels door hun afwijkende achterkant en hun voorstellingen, die geen enkele overeenkomst vertonen met deze laatste, noch in uitbeelding noch in techniek. Toch vertonen drie van de tot nu toe gepubliceerde Dilmun-zegels een overeenkomst met de ronde Indus-zegels door de vorm van hun achterkant (fig. 87), bestaande uit een knoopachtige verdikking met een of twee groeven, haaks aangebracht op de richting van het boorgat

(BIBBY 1958: 243-246, Pl. XXVII f-1; ID. 1966: fig. 4f). Twee van deze drie vertonen het vertrouwde patroon van een stier met gebogen kop, terwijl bovendien de wijze waarop de staart van één van deze twee stieren even van het lichaam afstaat alvorens naar beneden te vallen met een driehoekig uiteinde, zeer nauw aansluit bij stierafbeeldingen van vierkante zowel als ronde Indus-zegels, ook van die gevonden te Ur.

Het is zeer goed mogelijk, dat deze Dilmun-zegel teruggrijpt op een Indus-voorbeeld of misschien beter een Indus-imitatie, aangezien tot nu toe geen Indus-zegels uit het 'Perzische Golf'-gebied bekend zijn, behalve een imitatie gevonden op Failaka (BIBBY 1970: 253). De toevoeging van een schorpioen en een „voetafdruk" in plaats van de Indus-inscriptie lijkt te wijzen op een lokale fabricatie in de Golf zelf.

Een ronde knoopzegel uit een akkadisch graf te Ur vertoont eenzelfde stier met gebogen kop en met een soortgelijke staart (GADD 1932: No. 15) (vgl. fig. 86, rechts onder). Een schorpioen, een „voetafdruk" en drie tekens van het Indus-schrift vullen bovenin het zegeloppervlak. Het feit, dat dit zegel, dat zeer waarschijnlijk lokaal te Ur vervaardigd werd, in een akkadisch graf werd aangetroffen, doet ook voor de zojuist genoemde Bahrain-zegel, die zoveel overeenkomsten met die uit Ur vertoont, een datering in de Akkad-tijd veronderstellen.

Ur, de voornaamste havenstad uit deze tijd, verschaft een kleine groep steatieten stempelzegels, die op meer of minder onbeholpen wijze de Indus- en Dilmun-zegels imiteren. Hoewel onze kennis omtrent de gang van zaken in de 'Perzische Golf' nog steeds uiterst beperkt is, laat het zich toch wel aanzien, dat er vermoedelijk in het 3de en het vroege 2de millennium v. Chr. verscheidene plaatsen waren, gelegen aan, of op de een of andere wijze betrokken bij het handelsmechanisme binnen en buiten de 'Perzische Golf' waar ze kennis hadden kunnen nemen van de zegelkunst uit ieder van de tot dusver bekende handelscentra, te weten Sumer, Susa, Dilmun, Tepe Yahyā, het voormalige Trucial Oman en het Indus-gebied en waar deze kennis lokaal was uitgeprobeerd.

Niet alleen stempelzegels getuigen van de relaties tussen Mesopotamië en de Indus. Ook vier rolzegels afkomstig uit Ur, Tell Asmar en Susa vertonen een niet-mesopotamische, in feite indische voorstelling, al of niet gekombineerd met karakteristieke eigenschappen uit de Dilmun-zegelkunst (fig. 88). Zij komen vermoedelijk eveneens uit een van de zo juist geschetste en nog niet gelokaliseerde secundaire zegelwerkplaatsen in of buiten het 'Perzische Golf'-Gebied.

Een van de twee rolzegels uit Ur (GADD 1932: No. 6) (vgl. fig. 88), gesneden uit een witte steen, werd toegeschreven aan de Larsa-periode van

de eerste twee eeuwen van het 2de millennium v. Chr. De enige komponent in deze voorstelling, die als behorende tot de Indus zou kunnen worden beschouwd, is het bultrund, dat behoort tot een runderras, dat thuishoort in India. Dit geldt echter niet voor de stijl en de techniek van uitbeelden van dit rund, noch voor het merkwaardige puntige voorwerp onder zijn kop, dat wel gezien wordt als een baal gedroogd veevoeder, als een flauwe herinnering aan de voedertrog van de Indus voorstellingen. Bultrund en

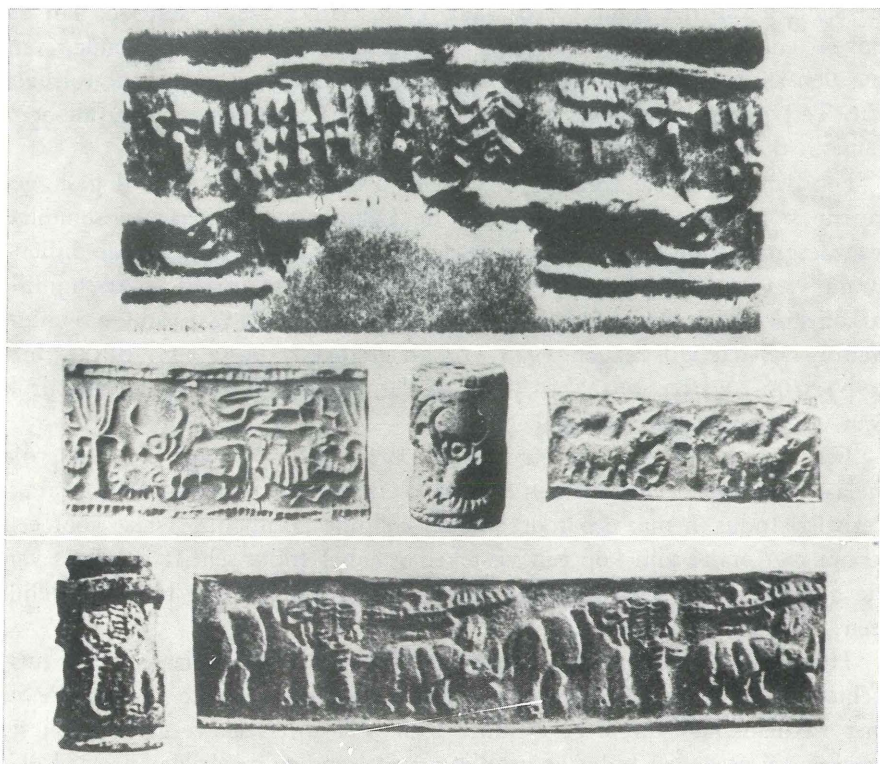

Fig. 88. Rolzegels met niet-mesopotamische voorstellingen afkomstig uit Susa in NW-Iran (1), uit Ur (3-4) en uit Tell Asmar (5) in Zuid- en Midden-Mesopotamië (DELAPORTE, 1920, pl. 25, no. 15; GADD, 1932, pl. I; FRANKFORT, 1933, p. 51).

voedertrog komen op de Indus-zegels echter nooit samen in één voorstelling voor. Bovendien mist dit bultrund uit Ur de zware huidplooi onder de kop en de duidelijke gespierdheid van de zebu op de Indus-zegels, terwijl het grote, cirkelvormige oog en het merkwaardige knoop-achtige uiteinde van de snuit karakteristiek zijn voor de latere Dilmun-zegels.

De palmboom met aan elke kant van de stam een tros dadels, die voor de zebu is geplaatst, is karakteristiek voor laat-akkadische zegels en ver-

schijnt ook op mesopotamische zegels uit het 2de millennium v. Chr., maar nooit op de Indus-zegels. De scorpioen achter het bultrund komt voor op laat-3de en vroeg-2de millennium-zegels uit Mesopotamië, en zowel scorpioen- als palmboommotief treft men aan op de Dilmun-zegels uit die tijd. De menselijke figuur met een stralenkrans om het hoofd, die horizontaal boven de scorpioen is geplaatst, vertoont weinig overeenkomst met de menselijke uitbeeldingen van de Indus-Kultuur, hoewel het in kontour op de figuren van het Indus-schrift lijkt. Deze cylinder-zegel vertoont aan de boven- en onderkant een inkeping, waarschijnlijk voor het vasthouden van metalen sluitstukken. Soortgelijke inkepingen vinden wij ook op de rolzegel van Tell Asmar, die, zoals wij nog zullen zien, eveneens een niet-mesopotamisch thema uitbeeldt.

Een datering in de Larsa-periode stemt overeen met de zo juist gesuggererde stylistische overeenkomst met de Dilmun-zegels, waarvan sommige van de grootste en tevens jongste groep tot in het begin van het 2de millennium v. Chr. doorlopen. Dit bewijst een kleitablet, meest waarschijnlijk afkomstig uit Ur, dat nauwkeurig te dateren is in het 10e jaar van Gungunum van Larsa, dat wil zeggen 1923 v. Chr. (HALLO 1965: 203; BUCHANAN 1965: 206-207; ID. 1967: nos. 1-3) en dat voorzien is van een zegelafdruk van een Dilmun-stempelzegel.

Een tweede rolzegel uit Ur (GADD 1932: No. 7) (vgl. fig. 88), die helaas niet verder gedokumenteerd is, vertoont een fundamenteel, karakteristiek Indus-thema; een soort dubbel-koppige „eenhoorn” staat voor een boom met onder zijn kop een vis-teken van het Indus-schrift in plaats van de gebruikelijke wierookbrander. Boven de rug van dit dier is vermoedelijk een „voetafdruk” afgebeeld.

Hoewel deze voorstelling ontegenzeggelijk veel meer Indiaans is (of misschien is het beter om te zeggen indiaas-beïnvloed) dan de voorgaande, is het vakmanschap van deze cylinder toch zeer inferieur vergeleken bij de vakkundig gesneden Indus-voorstellingen. Bovendien maakt de „voetafdruk” in geen enkel opzicht deel uit van het Indus-repertoire. Wij hebben echter wel gezien, dat dit „voetafdruk”-motief karakteristiek is voor de Dilmun-zegelkunst en aangezien tot nu toe geen Dilmun-zegels in de Indus-steden gevonden zijn, behalve dan de ene oppervlaktevondst uit Lothal (RAO 1963: 97, Pl. IX), moeten wij veronderstellen, dat deze cylinder zeer waarschijnlijk gesneden is buiten het eigenlijke Indus-gebied, vermoedelijk in een van de op het ogenblik nog moeilijk te lokaliseren sekundaire zegelwerkplaatsen, die door middel van commerciële activiteiten in de ‘Perzische Golf’ en daar buiten, in een nauw genoeg contact met de Harappa-Kultuur stonden om Indiase voorbeelden voor handen te hebben om te kopiëren.

In de akkadische huizen van Tell Asmar, waar de reeds eerder besproken vierkante albasten stempelzegel was gevonden, werd tevens een cylinder zegel van gebakken steatiet aangetroffen (FRANKFORT 1933: 51; ID. 1939: 305) (fig. 88), die versierd is met een optocht van drie typische Indusdieren, namelijk een olifant, een rhinoceros en daarboven een visetende krokodil. Hoewel elk van deze drie dieren bekend is van de zegelvoorstellingen uit de Indus-Beschaving en een zegelafdruk uit Mohenjo-daro een vergelijkbare optocht van dezelfde dieren vertoont, zelfs met een visetende krokodil bovenin het zegeloppervlak, en ook enige stylistische eigenaardigheden ogenschijnlijk een Indus-oorsprong zouden kunnen doen vermoeden, is toch de cylinder als zegelvorm niet inheems in de Indus-Kultuur en heeft bovendien de vlakke, hoekige stijl van de dieren op deze cylinder weinig gemeen met de meesterlijke dierweergave en het kundig vakmanschap van de Indus-zegelsnijders. Tenslotte zijn de twee diepe inkepingen aan beide uiteinden, die, zoals reeds eerder gezegd, een overeenkomst vertonen met de zo juist behandelde rolzegel uit Ur, net zo min indiaas als mesopotamisch en het inferieure vakmanschap en de wijze waarop deze dieren klakkeloos schijnen te zijn gekopieerd sluit ook een sumerisch fabrikaat uit. Weer moeten wij aannemen, dat ook dit zegel ergens in een van de handelsgebieden tussen Sumer en het Indus-gebied gemaakt moet zijn en wel daar, waar dit thema van een optocht van Indusdieren bekend of zelfs het eigenlijke model voorhanden was. Wij denken aan Elam in zuid-west Iran, dat in direkt contact was met de 'Perzische Golf' en waar deze voorstelling of het origineel de elamitische zegelindustrie gemakkelijk kan hebben bereikt door middel van de direkte Susa-Indus betrekkingen.

Ook te Susa werden verscheidene Indus-voorwerpen gevonden, zoals speelstenen van schelp en terracotta en geëtte kornalijn kralen — deze laatste zullen wij nog bespreken —, terwijl volgens indische archeologen voorwerpen van Susa-fabrikaat in Lothal voor de dag zijn gekomen. Rondachtige baren ruw koper werden zowel in Susa, als in Lothal en Mohenjo-daro aangetroffen en dit alles schijnt te wijzen op een 'Direkte-Kontakt-Handel' tussen Susa en het Indus-gebied.

Deze 'Direkte-Kontakt-Handel' kan op tweeërlei wijze gevoerd zijn; óf via de direkte Golfroute, zoals die door Mesopotamië gebruikt werd, aan gezien Susa ten tijde van de Indus-handel in de 'Perzische Golf' in een gunstige positie lag aan het goed bevaarbare hoofd van de Golf; óf langs de zuidelijke overland route, die door de zuid-iraanse provincie Fars voerde en vervolgens door het Bampur-gebied in Zuid-Oost-Iran, de valleien en de in kultuur gebrachte vlakten tussen de series parallel lopende bergruggen volgend. Meer oostelijk ging deze landroute over in de meest zuidelijk

lopende route, die pakistaans Baluchistan met de Indus-vlakten verbond.

Een benen rolzegel, die, naar verondersteld wordt, uit Susa afkomstig is (DELAPORTE 1920: Pl. 25, No. 15 (S. 299); SCHEIL 1900: 129) (fig. 88, 1), kan eveneens gezien worden als een resultaat van dit direkte Susa-Indus kontakt. Deze cylinder draagt een voorstelling — een stier- en voedertrog-motief —, dat karakteristiek is voor de Indus-Beschaving. De technische uitvoering is evenwel zo pover, dat de resulterende uitgerekte, slecht-geproportioneerde stieren en de slecht gekopiëerde Indus-tekens duidelijk aantonen, dat dit zegel buiten het gebied van de Indus-Kultuur moet zijn vervaardigd. Hoewel de juiste vondstomstandigheden, jammer genoeg, ontbreken, behoort deze cylinder meest waarschijnlijk tot de Akkad- of Post-Akkad-Periode, aangezien de vierkante en ronde Indus-zegels uit Mesopotamië, waar dit stier-en-voedertrog-motief op staat afgebeeld en waarvan de vondstomstandigheden enigszins bekend zijn, tot de vroegere fase van de 'Perzische Golf'-handel behoren, dat wil zeggen de Akkad- en Post-Akkad-Perioden. Zoals wij reeds hebben gezien, was de Indus-invloed in Mesopotamië toen het meest voelbaar ten gevolge van de direkte handelskontakten.

Nog een bewijs voor het bestaan van de Indus-handel met gebieden gelegen meer ten westen van de Indus vormt een groep kornalijn kralen, die voor het overgrote deel versierd zijn met witte geometrische patronen aangebracht op de natuurlijke rode kleur van de steen en ontstaan door graveren met een soda preparaat, dat na verhitting van de steen de rode kornalijn binnendrong en aldus een permanent wit patroon veroorzaakte. Een klein percentage heeft een zwarte geometrische versiering op een witte ondergrond, ontstaan doordat de kornalijn in een alkali(soda) oplossing gedompeld werd alvorens de zwarte figuren — vermoedelijk met behulp van een kopernitrat-oplossing — op de steen werden geëet. Een derde, zeer zelden toegepaste, versieringsmethode, combineerde de zwarte geometrische figuren met de natuurlijke rode achtergrond van de kornalijn.

Deze kornalijn-kralen, die in verschillende vormen en typen uiteenvallen, hebben een wijde verspreiding van het Indus-gebied tot aan Mesopotamië en van Noord-Iran tot Arabië. Het laat weinig twijfel, dat de Indus-Beschaving en meer in het bijzonder de steden Lothal en Chandu-daro de vervaardigers van deze kralen waren, aangezien beide steden werkplaatsen voor kralen hadden, waar vele half afgemaakte, geëete kornalijn-kralen gevonden zijn, gebroken tijdens het doorboren of weggegooid wegens hun slechte kleur of om andere redenen.

Deze geëete kornalijnen kwamen via de 'Perzische Golf'-route naar Ur en Kish in de Derde Vroegdynastieke Periode, dat wil zeggen tussen 2600 en 2400 v. Chr. Dat ze waren aangevoerd langs deze route en niet over land,

wordt gesuggereerd door het feit, dat in dat laatste geval ten minste sommige van deze ongetwijfeld hoog geprijsde kralen gevonden zouden moeten zijn langs de noordelijke landroute, waarlangs de lapis lazuli-aanvoer van de Badakhshan mijnen in oostelijk Afghanistan naar Mesopotamië en naar de Indus werd geregeld. De aanwezigheid van een handvol kornalijnen in Noord-Iran te Tepe Hissar en Shah Tepe pas op het einde van het 3de millennium of zelfs iets later moet verklaard worden als een aanwijzing, dat deze kralen om een onbekende reden slechts zelden over land langs de lapis lazuli-route werden vervoerd.

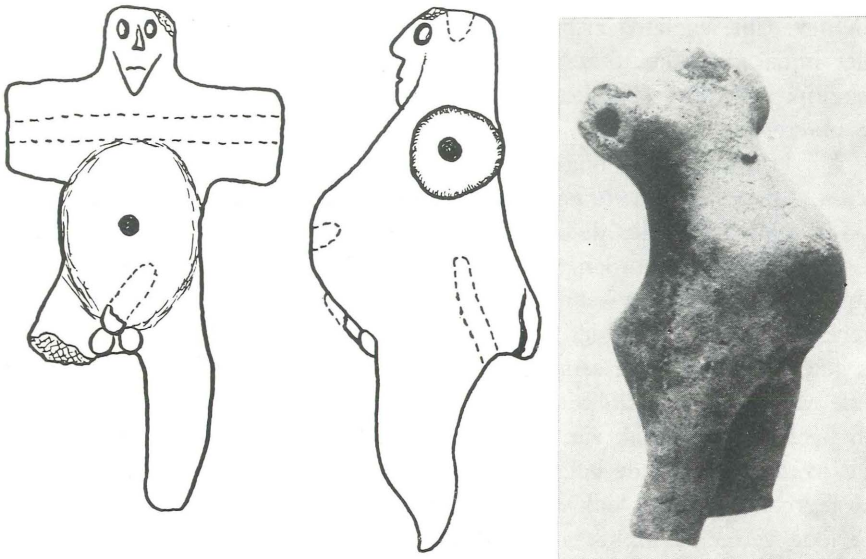

Fig. 89. Terracotta-figuurtjes met gaten in de schouders voor het bevestigen van losse, beweegbare armen, afkomstig uit Nippur in Zuid-Mesopotamië (links) en Chanhu-daro (rechts) (DALES, 1968, fig. 1; MACKAY, 1943, pl. LIX, no. 2).

De geëtste kornalijn kralen gevonden te Tell Asmar in het Diyala gebied en te Susa in West-Iran in de Akkad-Periode, wijzen weer op een directe handel tussen beide steden enerzijds en de Harappa-Kultuur anderzijds (DURING CASPERS 1971a: 83-98).

Tenslotte moeten wij nog melding maken van een klein aantal vierkante dobbelstenen, gemaakt van terracotta, klei en been, die in de Derde Vroegdynastieke en Akkad-Perioden te Ur, Tell Asmar en Tepe Gawra (Noord Mesopotamië) gevonden zijn (DALES 1968: 18-19; SPEISER 1935: 82, 164, Pl. XXXVII a A-B; WOOLLEY 1955: 44, 79, figs. 7a, 7b; FRANKFORT 1933: 48). Dobbelstenen horen niet in het mesopotamische speelpatroon

uit die tijd thuis en bovendien herinnert de onderlinge plaatsing van de ogen op deze stenen aan die op dobbelstenen uit de Indus-steden, waar zij kennelijk thuis hoorden. Vermoedelijk duidt hun aanwezigheid in Mesopotamië dan ook op contacten met de Indus.

Tot een dergelijke konklusie moeten wij ook komen met betrekking tot de vondst van drie terracotta-figuurtjes uit een Ur III-woonlaag te Nippur in Zuid-Mesopotamië (DALES 1968: 19-21) (vgl. fig. 89). Deze dikbuikige manlijke beeldjes met hun geprononceerde achterwerk en gaten in de schouders voor het bevestigen van losse, beweegbare armen, verschillen zo fundamenteel van de menselijke uitbeeldingen uit Mesopotamië in het 3de millennium v. Chr. en laten zich aan de andere kant zo gemakkelijk vergelijken met bijna identieke uitbeeldingen uit het Indus-gebied, dat het ons niet moeilijk valt deze manlijke figuurtjes uit Nippur als direkte importstukken te noteren.

Wij kunnen verder nog aantekenen, dat de spijkerschriftteksten suggereren, dat, na de directe handelscontacten tussen de Indus en Mesopotamië in de Akkad-Periode, de Meluhha-handelsbetrekkingen met Mesopotamië indirect waren geworden. De Meluhha-produkten bereikten Mesopotamië nog wel steeds, maar kennelijk niet meer met eigen Meluhha-boten, maar verscheept door een ander handelscentrum. Wij vermoeden, dat dit Magan is geweest. Maar in de eerste eeuwen van het 2de millennium v. Chr. wordt ook Magan in zijn functie van directe handelspartner niet meer vermeld en heeft het kennelijk zijn belangrijke positie moeten afstaan aan Dilmun, dat in deze tijd tot de belangrijkste stapelplaats in de 'Perzische Golf' was uitgegroeid. Het was ook Dilmun, dat de nog steeds in de teksten uit deze periode vermelde Meluhha- en Magan-produkten verder verscheepte.

Na de Isin- en Larsa-dynastieën van het vroege 2de millennium v. Chr. stopt de informatie met betrekking tot de Meluhha- (alias Harappa)-handel in de 'Perzische Golf' en het schijnt, dat met de val en de uiteindelijke verwoesting van de Indus-steden omstreeks 1850 v. Chr. de eens zo bloeiende Meluhha-handel tot een eind gekomen was.

Leiden

ELISABETH C. L. DURING CASPERS

Literatuur

- BIBBY, T. G., 1958. 'The 'Ancient Indian Style' Seals from Bahrain', *Antiquity* 32, 243-246.
 —, 1966. 'Arabiens Arkæologi', *Kuml*, 75-95.
 —, 1970. *Looking for Dilmun*, London.
 BUCHANAN, B. W., 1954. 'The Date of the So-Called Second Dynasty Graves of the Royal Cemetery at Ur', *Journal of the American Oriental Society* 74, 147-153.
 —, 1967. 'A Dated Seal Impression connecting Babylonia and Ancient India', *Archæology* 20, 104-107.

- CASPERS, Elisabeth C. L. DURING, 1970-71. 'Some motifs as evidence for maritime contact between Sumer and the Indus Valley', *Persica* 5, 107-118.
- , 1971. 'The Bull's Head from Barbar Temple II, Bahrain. A Contact with Early Dynastic Sumer', *East and West* 21, nos. 3-4, 217-223.
- , 1971a. 'Etched Cornelian Beads', *Bulletin No. 10 of the Institute of Archaeology*, 83-98.
- , 1972. 'The gate-post in Mesopotamian art. A short outline of its origin and development', *JEOL* 22 (1971-1972), 211-227.
- , 1973. 'Dilmun and the Date tree', *East and West* (in druk).
- DALES, G. F., 1962. 'Harappan Outposts on the Makran Coast', *Antiquity* 36, 86-92.
- , 1962a. 'A Search for Ancient Seaports', *Expedition* 4, 2-10, 44.
- , 1965. 'New investigations at Mohenjo-daro', *Archaeology* 18, 2, 145-150.
- , 1968. 'Of dice and men', *Journal of the American Oriental Society* 88, 14-23.
- DELAPORTE, L., 1920. *Catalogue des cylindres orientaux, cachets et pierres gravées du Musée du Louvre*. Vol. I: Fouilles et missions (Musée du Louvre). Paris.
- FRANKFORT, H., 1933. *Tell Asmar, Khafaje and Khorsabad*. (Oriental Institute Communications, No. 16) Chicago.
- , 1939. *Cylinder Seals. A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East*. London.
- GADD, C. J., 1932. 'Seals of Ancient Indian Style found at Ur', *Proceedings of the British Academy* XVIII, 1-22.
- GELB, I. J., 1970. 'Makkan and Meluhha in Early Mesopotamian Sources', *Revue d'Assyriologie* 14, 1-8.
- HALLO, W. W. and BUCHANAN, B. W., 1965. 'A Dated 'Persian Gulf' Seal and Its Implications', in: *Studies in Honor of Benno Landsberger*. (Oriental Institute Assyriological Studies, No. 16) Chicago, 199-209.
- LAMBERG-KARLOVSKY, C. C., 1970. 'Excavations at Tepe Yahya 1967-1969', *American School of Prehistory Research Bulletin*, 27, Peabody Museum, Harvard University.
- , 1971. 'The Proto-Elamite Settlement at Tepe Yahya', *Iran* 9, 87-97.
- LANGDON, S., 1931. 'A New Factor in the Problem of Sumerian Origins', *Journal of the Royal Asiatic Society*, 593-596.
- LEEMANS, W. F., 1968. 'Old Babylonian Letters and Economic History' (III. 'Additional Evidence for the Persian Gulf Trade and Meluhha'), *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 9, 171-226.
- , 1969. 'De betrekkingen tussen Mesopotamië en het Indus-gebied en de ontcijfering van het oude Indische schrift', *Phoenix* 15, 2, 248-267.
- MACKAY, E. J. H., 1925. 'Sumerian Connections with Ancient India', *Journal of the Royal Asiatic Society*, 697-701.
- , 1931. 'Further Links between Ancient Sind, Sumer and elsewhere', *Antiquity* 5, 459-473.
- , 1938. *Further Excavations at Mohenjo-daro*. 2 vols. Delhi.
- , 1943. *Chanhu-daro Excavations, 1935-36*. New Haven.
- MARSHALL, Sir John, 1931. *Mohenjo-daro and the Indus Civilization*. 3 vols. London.
- RAIKES, R. L., 1965. 'The Mohenjo-daro Floods', *Antiquity* 39, 196-203.
- RAO, M. S. Nagaraja, 1969. 'A bronze mirror handle from the Barbar temple, Bahrain A further link with the Kulli culture — south Baluchistan', *Kuml*, 219-220.
- RAO, S. R., 'Further Excavations at Lothal', *Lalit Kala* 11, 14-30.
- , 1963. 'A "Persian Gulf" Seal from Lothal', *Antiquity* 37, 96-99.
- SARZEC, E. DE, et al., 1884-1912. *Découvertes en Chaldée*. Paris.
- SCHEIL, V., 1900. 'Petits Textes I', *Mémoires de la Délégation en Perse*, Tome II: Textes Elamites — Sémitiques, 129.
- , 1925. 'Un nouveau sceau hindou pseudo-sumérien', *Revue d'Assyriologie* 31, 55-56.
- SPEISER, E. A., 1935. *Excavations at Tepe Gawra*, Vol. I: Levels I-VIII. Philadelphia.

- THUREAU-DANGIN, F., 1925. 'Sceaux de Tello et sceaux de Harappa', *Revue d'Assyriologie* 22, 99-101.
 VATS, M. S., 1940. *Excavations at Harappa*. Calcutta.
 WOOLLEY, Sir C. L., 1955. *Ur Excavations*, Vol. IV: *The Early Periods*. Philadelphia.

BOEKENNIEUWS

WALTHER HINZ, *Persisch. Praktischer Sprachführer* (5. völlig neubearbeitete und vermehrte Auflage. Walter de Gruyter & Co, Berlijn-New York 1971; geb., XII + 279 blz.; prijs DM 34,—).

De eerste druk van deze handleiding voor het gesproken Perzisch verscheen in 1942 onder de titel *Persisch I. Leitfaden der Umgangssprache*. De belofte van verdere delen, vervat in deze titel, is nooit ingelost, maar het eerste deel heeft zich als zelfstandige publicatie goed kunnen handhaven. De auteur, een historicus wiens wetenschappelijke activiteit zich in de loop der jaren verplaatst heeft van de geschiedenis der Safawiden naar de Oud-Iraanse periode, heeft met het samenstellen van dit boek beoogd een doelmatig hulpmiddel te verschaffen aan reizigers, die zich zonder vooraf een studie van het Perzisch te hebben gemaakt in de praktijk een elementaire gebruikskennis eigen willen maken.

De kern van het boek wordt dan ook gevormd door een verzameling idiomatische uitdrukkingen („Gesprächswendungen”), korte zinnen en woorden, die in allerlei situaties, waarin men op reis verzeild kan raken, worden gebruikt. Op enkele plaatsen zijn korte stukjes over zaken als perzische gerechten, het geldwezen en de kalender tussengevoegd, evenals incidentele opmerkingen over stereotiepe gebaren en gebruiken. In beginsel moet het materiaal van deze verzameling begrijpelijk en hanteerbaar zijn zonder grammaticale voorkennis. Niettemin is als inleiding een taalbeschrijving opgenomen, terwijl achterin een Duits-perzische woordenlijst is te vinden, die in deze druk een omvang van ca. 3300 basiswoorden heeft bereikt.

Zonder dat de principiële opzet is veranderd, zijn er toch in deze vijfde uitgave een aantal ingrijpende wijzigingen aangebracht. De meest drastische verandering is de verwijdering van het Arabische schrift uit de „Gesprächswendungen” en de meeste grammaticale paragrafen. Hierdoor is nog sterker dan voorheen de nadruk op de gesproken taal komen te liggen, wat ook tot uitdrukking komt in de toevoeging van een afzonderlijke paragraaf over de „Umgangssprache” (blz. 46-53). Een consequentie hiervan was anderzijds, dat er geen plaats meer was voor de oorspronkelijke lees- en vertaal oefeningen, noch voor de modellen voor brieven en officiële docu-

menten. In de plaats daarvan is nu een serie samenhangende dialogen opgenomen, getiteld „Eine Reise nach Iran” van de hand van Dr. PARWIZ RADSCHABI, die in twee vormen voorkomt: eenmaal in arabisch schrift en eenmaal in dezelfde vorm welke voor de zinswendingen werd gekozen, nl. in transcriptie met parallele duitse vertaling.

De inleidende hoofdstukken over de perzische grammatica zijn niet in alle opzichten bevredigend. Volgens de auteur beperkt deze grammatica zich tot een uiterst eenvoudige vormleer, die men zich in weinige uren eigen kan maken. Al valt het niet te ontkennen, dat het Perzisch voor de sprekers van moderne westeuropese talen vrij gemakkelijk toegankelijk is, blijkt hieruit toch een miskennis van het specifiek analytische karakter van deze taal. Dit heeft zijn invloed gehad op de opzet van deze taalbeschrijving. Zo had een behandeling van de zinsintonatie (van essentieel belang, b.v. bij de onderscheiding tussen bevestigende en vragende zinnen) en van de woordvorming niet achterwege mogen blijven. De behandeling van de syntaxis (blz. 44-6) had zeker uitvoeriger kunnen zijn en is op sommige punten niet geheel bevredigend. Bij de conditionele zinnen zou de driedeling „möglich” (met indicativus), „zweifelhaft” (met conjunctivus) en „unwirklich” (met imperfectum of plusquamperfectum) beter vervangen kunnen worden door resp. realis, potentialis en irrealis. De relatieve zin wordt op blz. 20 onder het hoofd „Bezügliche Fürwörter” behandeld, hoewel het Perzisch een dergelijk voornaamwoord eigenlijk niet kent en *ke*, dat deze functie krijgt toebedeeld, niet anders is dan een voegwoord.

De hantering van de categorie „naamval” (blz. 13-14) berust op een verouderde linguïstische zienswijze, ook al heeft het voor de duitstalige gebruiker wellicht enige praktische waarde. Hetzelfde geldt voor het handhaven van de oppositie lang/kort als voornaamste onderscheiding in het klinkerstelsel. De lange variant van de z.g. korte vocalen (b.v. voor een dubbele consonant) is niet onderkend. Dit blijkt ook uit de interpretatie van *ma^alūm* als „*ma-alūm*” („wobei man zwei *a* kurz hintereinander zu hören vermeint”) in plaats van *ma:lum*. De schrijver geeft hier in feite de arabische uitspraak van het woord weer, zoals ook het geval lijkt te zijn bij zijn karakteristiek „das Vorgefühl eines Brechreizes”, wat eerder een impressie is van de productie van de arabische ^c*ayn*, dan van het perzische *gb/q*-foneem (blz. 2).

Bij de behandeling van het werkwoord mist men een expliciete vermelding van de subjunctivus van het verleden, waarvan alleen de vormen worden gegeven onder de nietszeggende aanduiding „Zusammengesetzte Formen” (blz. 37). In de paragraaf over de „Umgangssprache” (blz. 51) ontbreekt een verwijzing naar de spreektaalvormen van het werkwoord

dâdan, „geven” (*midam, midi, mide*, etc.), hoewel deze in de „Gesprächswendungen” herhaaldelijk worden gebezigd.

Het oordeel over het praktische gedeelte van het boek kan gelukkig veel positiever zijn. De collectie woorden en uitdrukkingen is uitgebreid en zeer gevarieerd. Het materiaal is op een zinvolle wijze geordend en vormt op vele plaatsen een goed aaneengesloten geheel. Voor preciaire situaties (b.v. autopech, blz. 85 e.vv.; ziekte, blz. 132 e.vv.) vindt men een ruime voorraad aan technische termen. De gesprekken in „Eine Reise nach Iran” bieden een uitstekende gelegenheid om het geleerde in een samenhang te repeteren. De transcriptie naar de toonaangevende uitspraak van de hoofdstedelingen is over het algemeen correct. Door middel van diacritische tekens heeft de auteur de reconstructie van de arabische schriftvorm in alle gevallen mogelijk gemaakt. Het gekozen systeem is nogal ingewikkeld, omdat op deze wijze ook de vocaallengte en het woordaccent worden aangeduid. Wat het laatste betreft, zou een onderscheiding tussen primair en secundair woordaccent op zijn plaats zijn geweest.

De vormgeving verdient alle waardering. Zowel het formaat als de fraaie, maar stevige band maken het boek bij uitstek geschikt voor gebruik op reis. De ingewikkeldheid van het manuscript in aanmerking genomen, is het aantal fouten, dat in de tekst is blijven staan, te verwaarlozen. Wel moet er op gewezen worden, dat de schrijver de perzische literatuur tekort doet, wanneer hij haar in zijn voorwoord (blz. IX) in de 11de eeuw in plaats van in de 9de eeuw een aanvang laat nemen. Voor wie niet te hoge eisen stelt aan de strikt taalkundige kwaliteiten, zal deze „Sprachführer” een goede reisgezel kunnen zijn.

Leiden

J. T. P. DE BRUIJN

De kopermijnen van Timna

De aanwezigheid van mijngangen en de resten van oude smeltovens voor koper in het zuidelijke gedeelte van de Arabah — die zich uitstrekt van de Dode Zee tot de noordelijke uitloper van de Rode Zee, de Golf van Elat — heeft de onderzoekers reeds lang gefraspeerd. Archeologisch onderzoek ter plaatse, gecombineerd met de bijbelse gegevens over koning Salomo's metaalindustrie, hebben het (zelfs in de filmwereld doorgedrongen) begrip „de mijnen van Koning Salomo” doen ontstaan. Het is vooral NELSON GLUECK geweest die zich verdienstelijk heeft gemaakt door archeologisch onderzoek in de zuidelijke Arabah, waar hij aanvankelijk in de ruïne *Tell el-Kheleifeh*, die hij met Ezion-Geber identificeerde, een salomonisch centrum van metaalnijverheid zag. Nieuw onderzoek heeft hem

echter zijn visie doen veranderen, waarvan hij rekenschap aflegde in zijn artikel 'Ezion-geber' in *The Biblical Archaeologist* 28/3, 1965. Het door hem ter plaatse ontdekte bouwwerk vat hij niet meer op als een grote kopersmelterij, maar als een, door een kazematmuur omgeven, versterkte graansilo (de openingen in de muren bleken geen rook- of luchtkanalen te zijn, maar waren secundair ontstaan, toen de in de muren steunende balken verbrandden). Ook GLUECK's reconstructie van het metallurgische proces diende herzien te worden, in het licht van ROTHENBERG's ontdekkingen in de Arabah: de koperhoudende ertsen werden eerst verpulverd en vervolgens in ondiepe uithollingen, aangeblazen met behulp van blaasbalgen via tuiten, gesmolten.

Het zijn met name de onderzoeken van de reeds genoemde BENO ROTHENBERG, die geleid hebben tot deze herinterpretatie. Van zijn in 1959 begonnen werkzaamheden legt hij nu, voor een ruimere kring van belangstellenden, verantwoording af in zijn in 1972 verschenen boek: *Timna. Valley of the Biblical Copper Mines* (Serie: New Aspects of Antiquity; London, 1972, Thames and Hudson; gr. 8vo, geb., 248 p., met 153 platen en 77 tekeningen; prijs £ 6). Het is een buitengewoon boeiend en uiterst informatief boek, dat een beschrijving van de technische aspecten van het archeologisch werk en de reconstructie der oude metallurgische technieken op geslaagde wijze integreert in een archeologisch-historisch beeld van de streek van Timna met zijn mijnbouwers en kopersmelters door de eeuwen heen. De vele illustraties verhelderen de tekst op ideale manier. Het is niet doenlijk hier een résumé van de inhoud van dit boek te geven, en we stippen slechts de volgende punten aan, die wellicht uitnodigen tot eigen lectuur. De eerste periode van koperwinning valt in de Chalcolithische periode (3e mill. v. Chr.); uit die periode dateren de overblijfselen van een mijnwerkerscampement, een kopermijn, een smeltinstallatie en sporen van een aantal vestigingsplaatsen en een heiligdom. De grootste bloeiperiode van de antieke metallurgie, naar vindplaatsen en technieken uitvoerig beschreven, valt in de tijd der Ramessiden, de farao's van de 19e en 20e dynastie. Vrijwel alle (van Sethi I tot Ramses V, d.w.z. van ca. 1318-1256 v. Chr.) zijn vertegenwoordigd door inscripties. Dit zijn ten dele rotsinscripties, ten dele inscripties op wijvoorwerpen. De laatste werden aangetroffen in wat men — afgezien van de metallurgische ontdekkingen — wel de belangrijkste vondst kan noemen: het tegen een overhangende rots te Timna geconstrueerde Hathor-heiligdom. De opgravers hebben dit kunnen reconstrueren, en een groot deel van de inventaris aan het licht gebracht en kunnen duiden: de architectuur (met o.a. Hathor-zuilen en een *naos*; architectonische overeenkomst met de egyptische tempel te Serabit el-Khadem op de Sinai),

offertafel, wierookaltaren, ceremonieel vaatwerk, Hathorsculptuur, veel faience, koperen en ijzeren siervoorwerpen (een collectie werd aangetroffen begraven tegen de buitenzijde van de muur). De reconstructie was geen eenvoudige zaak, omdat de ondergang van het egyptische heiligdom rond 1150 v. Chr. niet het einde van de historie van deze site betekende. Het door een aardbeving verwoeste heiligdom werd spoedig daarna omgevormd tot een semitisch, vermoedelijk midianitisch (op grond van de aardewerkvondsten), tentheiligdom. Een lage muur omvatte het heilige domein (ca. 10 bij 11 m.), dat beschut werd door een op vier rijen palen rustend tentdak. Het heiligdom, waarin tal van objecten werden gevonden, kende een rij masseben (ten dele opnieuw gebruikte egyptische zuilen, met weggekerkte Hathorafbeeldingen), en tegen de rotswand een *naos* (ca. 2,70 bij 1,70 m.), waarin een koperen slang met een vergulde kop werd aangetroffen. Het is duidelijk dat deze opzienbarende vondsten, door hun aard en vindplaats associaties oproepen met wat bekend is over Israël's verblijf in de Sinai, met tabernakel en koperen slang (Nehustan). Op nuchtere en voorzichtige wijze gaat de auteur hierop in in hoofdstuk 5: 'The Hathor Temple and its Implications', waarin hij aandacht schenkt aan de sporen van Amalekieten en Midianieten (nederzettingen, ceramiek), aan de Kenieten (die men vaak als kopersmeden heeft geïdentificeerd), aan de tabernakel en aan Timna en de Exodus. Het onderzoek heeft zich ook uitgestrekt tot het ten zuiden van Elat gelegen eiland *Jezirat Fara'un*. De ceramiek daar gevonden wees op bewoning rond de 12e eeuw v. Chr., terwijl tevens de aanwezigheid van een indrukwekkende fortificatie met kazematmuur en haven werd vastgesteld (o.a. door duikers), waarvan de datum echter onzeker moest blijven. De auteur veronderstelt dat dit eiland de faraonische haven was, die de vitale verbindingen met het kopermijngebied verzorgde. Hij oppert tevens de mogelijkheid dat deze eiland-haven het salomonische Ezion-Geber was; de sterke fortificaties kunnen van later datum zijn, toen de eiland-haven tot een vesting werd herschapen. In het licht van zijn ontdekkingen neemt de auteur aan dat het mijngebied van de Arabah te identificeren is met het uit egyptische bronnen bekende „Atika”, waarvan Ramses III in de papyrus Harris I mededeelt: „Ik zond mijn boden uit naar het land Atika, naar de grote kopermijnen, die ter plaatse zijn. Hun schepen vervoerden hen, terwijl anderen op ezels over land reisden. Hun mijnen bleken rijk aan koper te zijn; het werd bij tienduizenden in hun schepen geladen. Zij werden weggestuurd naar Egypte en arriveerden daar behouden”. De ontdekking van een monumentale rotsinscriptie van Ramses III bij een oude drinkplaats langs de huidige Nahal Roded (waarin de farao de watervindplaatsen van Nahal Roded als zijn eigendom claimt;

vgl. *Revue Biblique* 79, 1972, 601v.), kan men interpreteren als een aanduiding dat de overland-route van de Sinai naar de Arabah („Atika”) hierlangs liep, waarop ook de aanwezigheid van twee campementen uit deze periode wijst.

De sculpturen van Jebellet el-Bēḏā

Tijdens zijn in de eerste decennia van deze eeuw in Noord-Mesopotamië ondernomen archeologische onderzoeken, die o.a. resulteerden in de ontdekking en opgraving van *Tell Halaf*, drong Max Freiherr VON OPPENHEIM ook door tot de *Jebellet el-Bēḏā*. Dit is een bergmassief, een uitloper van de *Jebel Abd el-Aziz*, ca. 70 km. ten zuiden van *Tell Halaf*, met als hoogste punt *Rās et-Tell*. In 1913 ontdekte VON OPPENHEIM daar enkele brokstukken van monumentale sculpturen, die uiteindelijk in 1927 naar Berlijn getransporteerd werden. Zijn bevindingen ter plaatse heeft hij, samen met enkele afbeeldingen, gepubliceerd in zijn in 1931 te Leipzig verschenen voorlopige verslag: *Der Tell Halaf*. Het was zijn bedoeling deze sculpturen samen met de vondsten van *Tell Halaf* definitief te publiceren, maar daarvan is het niet gekomen, zodat tot dusverre slechts beknopte informatie over deze vondst beschikbaar is. Geen van de bij de onderzoeken van 1913, 1927 en ook 1929 betrokkenen is thans meer in leven; bovendien gingen tijdens de tweede wereldoorlog de sculpturen zelf, de gipsafgietsels ervan, alsmede de dagboeken en notities van de opgraving (grotendeels) verloren. Op verzoek van de von Oppenheim-Stichting heeft thans URSULA MOORTGAT CORRENS, vooral op basis van de wél bewaarde originele foto's, dit materiaal bestudeerd en uitgegeven: *Die Bildwerke vom Djebellet el-Bēḏā in ihrer räumlichen und zeitlichen Umwelt* (Berlin, Walter de Gruyter, 1972; folio, geb., 68 p., 54 lichtdrukplaten, 3 kaarten; prijs DM 120.—).

Het gaat hierbij vooral om drie objecten: a) een 2 m. hoog, basalten beeld van een baardige, in „Zottengewand” (een wollen gewaad, dat zich kenmerkt door in regelmatige rijen afhangende wolvlokken; engels: „tufted garment”; ook *kaunakes*-gewaad genoemd) geklede man, die in de rechterhand een knots draagt; b) een 3,45 m. hoge, basalten reliefstèle, in de vorm van een afgeplatte zuil. Voor- en achterzijde dragen dezelfde afbeelding: een in „Zottengewand” geklede, baardige man, met op het hoofd een markant, baretachtig hoofddeksel en in de gestrekt afhangende rechterhand (zo i.v.m. de vorm van de steen?) een knots; hij staat boven twee kleinere, naar links lopende figuren, die een strijdbijl hanteren; c) een brokstuk van een stèle met resten van een figuur, door VON OPPENHEIM met veel fantasie gereconstrueerd als de god Tešub staande op een stier, wat volkomen

onzeker is. Na een zorgvuldige analyse van de objecten en het beschikbare vergelijkingsmateriaal komt de schrijfster tot de conclusie dat we te maken hebben met (een onderdeel van) een overwinningsmonument, op het hoogste punt van de berg — *Rās et-Tell* — opgericht, door een onbekende noord-mesopotamische vorst, even voor het midden van het 3e mill. v. Chr. In verband met deze identificatie geeft zij, uitgaande van de beschikbare archeologische en historische gegevens (o.a. verkregen uit de opgravingen te *Tell Chnura*; ook andere tells in de omgeving worden uitvoerig besproken) een reconstructie van de cultuurgeschiedenis van Noord-Mesopotamië tijdens het 3e mill. v. Chr. Zij benadrukt hierin sterk het eigen, haast ethnisch bepaalde, semitische karakter van de daar in het begin van het 3e mill. v. Chr. gevestigde, oorspronkelijk nomadische bevolking, die naast kenmerkende eigen trekken — versterkte, ronde vestingsteden; monumentale steenbouw; z.g. Anten-tempels — culturele relaties met zuidelijk Mesopotamië kende. Toen hier met de 1e dynastie van Ur het sumerische element ging domineren zou het noorden zijn eigen culturele tradities gehandhaafd hebben — waaruit o.a. het bewuste overwinningsmonument zou voortkomen —, totdat de brute veroveringen van Sargon van Akkad (24e eeuw v. Chr.) gewelddadig ingrepen. Deze hypothetische reconstructie zal, samen met de definitieve publicatie van de unieke sculptuur van *Jebelet el-Bēḏā*, de discussie over de cultuurgeschiedenis van dit boeiende gebied stellig nieuwe impulsen geven, en hopelijk aanleiding zijn tot verder archeologisch onderzoek, dat de vele nog bestaande problemen via nieuw materiaal kan helpen oplossen.

K. R. VEENHOF

